
સંસ્થાન શ્રી નવાનગરનું કેળવણીખાતું

શ્રી દિગ્વિજય વાચનમાળા

ભાગ ૩

કર્તા
કુમારશ્રી સુરસિંહજી શિવસિંહજી જાડેજી
બી. એ. (કન્ટબ); એમ. એસ. સી. (ફેલિફેર્નિયા);
એમ. આર. એ. એસ. (ઈંગ્લેન્ડ).
શ્રીફ એજ્યુકેશનલ ઓફિસર—નવાનગર રેલેડ

કિંમત રૂ. ૦-૩-૯

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કાપીગઢટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૨૮૦૬ કિમત ૦.૩૦૮.

ગ્રંથનામ દિગ્વિજય વાચનમાળા-૩

૭૪૪૩: ૮૪૩: ૬-૧૨

સંસ્થાન શ્રી નવાનગરનું દેશવણીખાતું

શ્રી દિગ્વિજય વાચનમાળા

ભાગ ૩

“નેક નામદાર ખુદાવિદ મહારાજાધિરાજ લેફ. કર્નલ જામશ્રી
સર દિગ્વિજયસિંહજી સાહેબ બહાદુર

જ. સી. આઈ. ઈ., કે. સી. એસ. આઈ.”

કર્તા

કુમારશ્રી સુરસિંહજી શિવસિંહજી જાડેજા

બી. એ. (કન્ટબ); એમ. એસ. સી. (કેલિકેનિયા);

એમ. આર. એ. એસ. (ઇંગ્લેન્ડ).

ચોફ એન્ક્યુરેશનલ ઓફિસર—નવાનગર સ્ટેટ

કિંમત રૂ. ૦-૩-૯

પ્રકાશક

સંસ્થાન શ્રી નવાનગરના કેળવણીખાતા તરફથી

એસ. બી. શાહની કંપનીના માલિક

સોમચંદ બગવાનદાસ તરફથી

બખાલાલ સોમચંદ

પાનકોર નાકા-અમદાવાદ

સંસ્કૃત વિદ્યાપીઠ

અમદાવાદ
ગુજરાત જાંપીરાઈટ સમાજ
૨૨૮૦૫

આવૃત્તિ ૧ લી

સને ૧૯૪૧

પ્રત ૫૦૦૦

(સર્વ હક સ્વાધીન)

અમદાવાદ

શ્રી હાયગ્રાંટ ન્યુબિલિ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં

પરીખ સુરેશચંદ્ર પોપટલાલે છાપ્યું.

પ્રસ્તાવના

ઘણા લાંબા સમય થયાં ગુજરાતી નિશાળોમાં ચાલતી ગુજરાતી સરકારી વાચનમાળાનું પ્રકાશન મોકૂફ રહેતાં, તેને બદલે કંઈ વાચનમાળા ચલાવવી એ પ્રશ્ન ઊભો થયો. એ વિષે વિચાર કરતાં નવાનગર રાજ્યની નિશાળો માટે એક વિશિષ્ટ દૃષ્ટિબિન્દુથી વાચનમાળા લખવાની પ્રેરણા થઈ.

બાળકોમાં અહંવૃત્તિ પ્રધાન સ્થાન લોગવે છે. અભ્યાસની શરૂઆત કરતાં નાનાં બાળકોની દૃષ્ટિ પોતાની જાત (વ્યક્તિ), તથા કુટુંબ અને બહુ બહુ તો ગામ કે પ્રાન્તમાં પરિમિત થાય છે; તેથી મુંબઈ ઇલાકા જેવડા વિશાળ પ્રદેશના વિવિધ રીતરિવાજોવાળા પેટા-વિભાગોમાં જેના તે પ્રદેશને અનુકૂળ વાચનસામગ્રીવાળી વાચનમાળાથી અક્ષરજ્ઞાન આપવામાં આવે તો સુગમતા થાય એમ મારો નમ્ર અભિપ્રાય છે. આપણા વિદ્યાર્થીઓને દેશપરદેશની ખૂબ માહિતી હોય છે, પરંતુ પોતાના જ પ્રાન્ત કે રાજ્ય વિષે બહુ અલ્પ માહિતી હોય છે, એમ ઘણા લોકોને કહેતાં આપણે સાંભળીએ છીએ; આ ખામી દૂર કરવા નવાનગર રાજ્યના વિદ્યાર્થીઓને નવાનગર રાજ્ય વિષે જરૂરજોગી માહિતી આપવાનો એક ઉદ્દેશ લક્ષમાં રાખવામાં આવેલો છે.

માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ બાળકોની બીજી પ્રબળ વૃત્તિ તે અનુકરણ કરવાની વૃત્તિ; તેથી જો બાળકોને ચારિત્ર્યશીલ નાગરિક બનાવવાં હોય, તો તેમની દૃષ્ટિ સમીપ તેઓ ગ્રહણ કરી શકે તેવો નાનો આદર્શ મૂકવો જોઈએ. જેથી સહેલાઈથી

તે તેનું અનુકરણ કરવા પ્રેરાય. આથી એક આદશ ગામ, આદર્શ કુટુંબ, અને આદર્શ વિદ્યાર્થીની કલ્પના તેમની પાસે રજૂ કરવામાં આવેલી છે; તે મારફત વિદ્યાર્થીઓમાં સંસ્કારિતા તથા નાગરિકત્વનાં બીજ રોપવાનો બીજો ઉદ્દેશ લક્ષમાં રાખવામાં આવેલો છે.

આશા છે કે આ દૃષ્ટિબિન્દુઓને અનુલક્ષીને લખાયેલી આ વાચનમાળાની સમીક્ષા પણ તેવા જ સમાનધર્મી દૃષ્ટિબિન્દુથી થશે.

નવાનગર રાજ્યમાં પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક કેળવણી મફત અપાય છે; દિન પ્રતિદિન કેળવણીનો વિકાસ કરવાના પ્રયત્નો વિના સંકેતે થયા જ કરે છે, તે માટે જે ઉદારચરિત રાજવીના આપણે સૌ ઋણી છીએ, તે આપણા પ્રભવત્સલ નેકનામદાર ખુદાવંદ મહારાજાધિરાજ જામશ્રી દિગ્વિજયસિંહજી સાહેબ બહાદુરનું નામ આ વાચનમાળા સાથે જોડી આપણે યત્કિંચિત્ ઋણમુક્ત થઈએ છીએ.

મુરસિંહજી

ચીફ એજ્યુકેશનલ ઓફિસર

નવાનગર રોડ

અનુક્રમણિકા

અનુક્રમ નંબર	પાક	પૃષ્ઠ
૧	પરમાત્મા	૧
૨	દિવાળી	૨
૩	ઋતુઓ અને મહિના	૫
૪	વરસની ત્રણ ઋતુ (કવિતા)	૭
૫	જામનગર (ભાગ ૧)	૮
૬	જામનગર (ભાગ ૨)	૧૧
૭	જામનગર (ભાગ ૩)	૧૪
૮	પ્રાર્થના (કવિતા)	૧૯
૯	રામાયણ	૨૦
૧૦	મહાભારત	૨૪
૧૧	“ અમે સાચના સિપાઈ ” (કવિતા)	૨૭
૧૨	શિયાળ અને વ્રાહ્મણ (ભાગ ૧)	૨૯
૧૩	શિયાળ અને વ્રાહ્મણ (ભાગ ૨)	૩૨
૧૪	ચકલી (ભાગ ૧)	૩૬
૧૫	ચકલી (ભાગ ૨)	૩૮
૧૬	કાગડો (ભાગ ૧)	૪૧
૧૭	કાગડો (ભાગ ૨)	૪૪
૧૮	કબૂતર (ભાગ ૧)	૪૬
૧૯	કબૂતર (ભાગ ૨)	૫૦
૨૦	કરોળિયો ને માખી (કવિતા)	૫૩

અનુક્રમ નંબર	પાઠ	પૃષ્ઠ
૨૧	ગાયત્રી ઓળખાણ	૫૪
૨૨	સુથારની કેઠ (ભાગ ૧)	૬૦
૨૩	સુથારની કેઠ (ભાગ ૨)	૬૩
૨૪	લુહારની કેઠ (ભાગ ૧)	૬૬
૨૫	લુહારની કેઠ (ભાગ ૨)	૭૦
૨૬	કુંભારવાડો	૭૨
૨૭	‘ક્યારે પહોંચશે કેદારમાં?’ (કવિતા)	૭૮
૨૮	ગામનો પિયાવો	૭૯
૨૯	ગામના રસ્તા	૮૫
૩૦	હૈતના સાગર (કવિતા)	૮૮
૩૧	નવાનગર રાજ્ય (ભાગ ૧)	૮૯
૩૨	નવાનગર રાજ્ય (ભાગ ૨)	૯૪
૩૩	કેવી મજા (કવિતા)....	૯૯
૩૪	ગાંધવી	૧૦૧
૩૫	હુતાશની	૧૦૬
૩૬	‘આપનાં અઢાર છે!’ (કવિતા)	૧૧૧
૩૭	શાકભાણનાં નામો	૧૧૨
૩૮	ફળોની ઓળખાણ	૧૧૫
૩૯	તારલિયા (કવિતા)	૧૧૭
૪૦	ચોખ્ખાઈ	૧૧૮

પાઠ ૧

પરમાત્મા

કાનજી પહેલી ચોપડીમાં પાસ થઈ બીજી ચોપડીમાં પડ્યો. કાનજીનો ભાઈ રામજી માંડ માંડ પાસ થયો. રામજીભાઈ ગણિતમાં બહુ જ કાચા. કાનજી તો પહેલે નંબરે પાસ થયો. પરીક્ષા લેવા આવનાર સાહેબે કાનજીનાં વખાણ કર્યાં. શાળાનાં તમામ છોકરાં કાનજીની હોશિયારીનાં મનથી વખાણ કરે.

કાનજી દરરોજ સૂતી વખતે પ્રભુની પ્રાર્થના કરે કે:—

પ્રભુ છે પ્રાર્થના ધરો આપ ધ્યાનમાં,
અમૂલ્ય રત્નો પ્રકાશો આ ભરતખંડમાં. (ટેક).

વિપ્ર બનો નિઃસ્વાર્થ સ્વભાવી બ્રહ્મ તેજધારી,
ઉત્તમ સૌ આદર્શ બને એ, ધર્મકર્મચારી.

પ્રભુ છે. ૧

ક્ષત્રિય બનો સાચા શૂરવીરો, ગૌબ્રાહ્મણ પ્રતિપાલ,
સૂર્યશશીનાં કુળ દીપાવો, મહારથી થાઓ વિશાળ.

પ્રભુ. ૨

વૈશ્ય બનો ગૌ આદિ પશુનું પાલન નિત્ય કરનાર,
પશુ બનો સૌ હૃષ્ટપુષ્ટ આ ભારત ધનભંડાર.

પ્રભુ. ૩

નારી બનો વ્યવહાર કુશળ બહુ પતિવ્રતા પ્રખ્યાત,
ભક્ત વીર દાની જ્ઞાનીની, જનની જગવિખ્યાત.

પ્રભુ. ૪

માગ્યા વરસો મેઘ દેશમાં, વન ઉપવન ગુલજર,
વૃક્ષ વનસ્પતિ અન્ન ઔષધિ, વધો જીવનાધાર.

પ્રભુ. ૫

યોગ ક્ષેમ રહો નિરંતર, ભય ક્ષય દૂર રહે,
ત્રિવિધ દુઃખ અમ ટાળો ત્રિભુવન, સેવક એમ કહે.

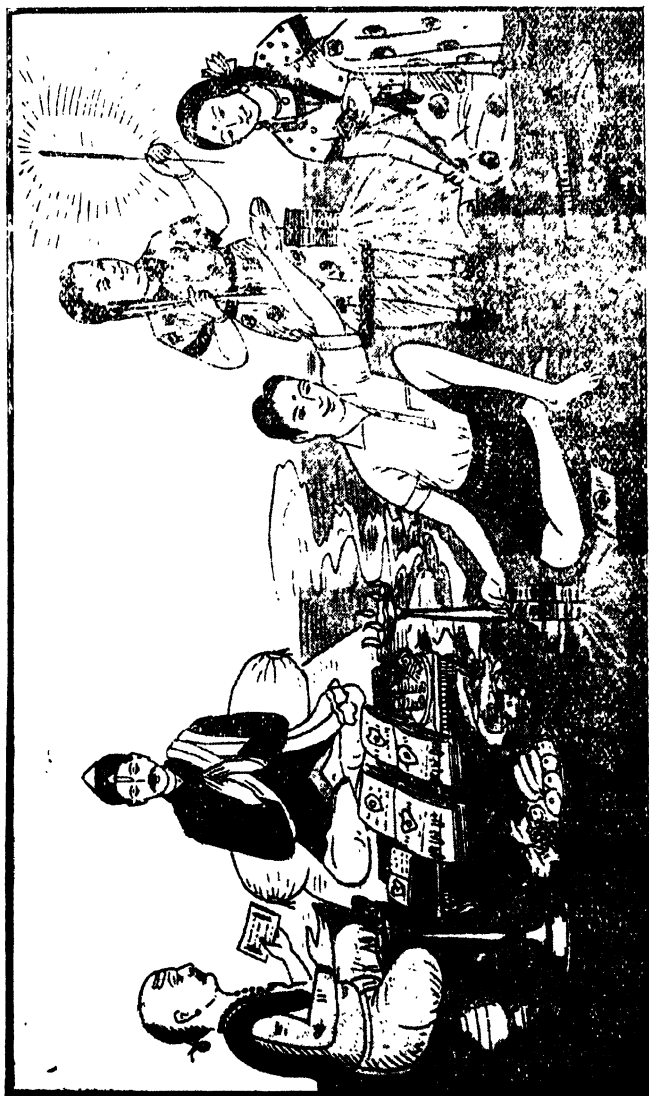
પ્રભુ. ૬

દરેક છોકરાએ કાનજની પેઠે પ્રભુને નિત્ય યાદ
કરીને પ્રાર્થના કરવી.

પાઠ ૨

દિવાળી

રામનગરમાં આજ રાતે દિવાળી હોઈ દરેક ઘરમાં
ઘાસે ઘાસે દીવાનાં કાંડિયાં ટમટમ પ્રકાશી રહ્યાં
છે. કાનજના ઘરના આંગણા આગળ સવિ બેને રંગ-
બેરંગી સાથિયા પૂરી આંગણાને શોભાવ્યું છે. પોતલનો

દીકરો સામત ફટાકડાનું ગૂંબું ભરી ફટ ફટ ફેંચ્યા કરે છે. સુંદરદાસ શેઠની દુકાનેથી છોકરાંઓ ફટાકડાની સેરો વેચાતી લઈ ફેંડે છે. કોઈ એકેક ફટાકડો છૂટો કરી ફેંડે છે, પણ સામતને તડાફડી ગમે છે. કાનજીને ફટાકડા ફેંડવા ગમતા નથી. કાનજીના આપુજીએ કાનજીને ચાર આના આપ્યા, તે તેણે ધર્મશાળામાં રહેતા આંધળા ભિખારીને જાતે જઈ આપી દીધા. ગામનાં બીજાં છોકરાં ફટાકડા ફેંડે તે કાનજી જીએ અને મનમાં ઇચ્છે; કે આ ફટાકડા ન ફેંડતાં તેટલા પૈસા આંધળા ભિખારીને આપી દે, તો બિચારાને રહેવાનું ઝૂંપડું થઈ જાય.

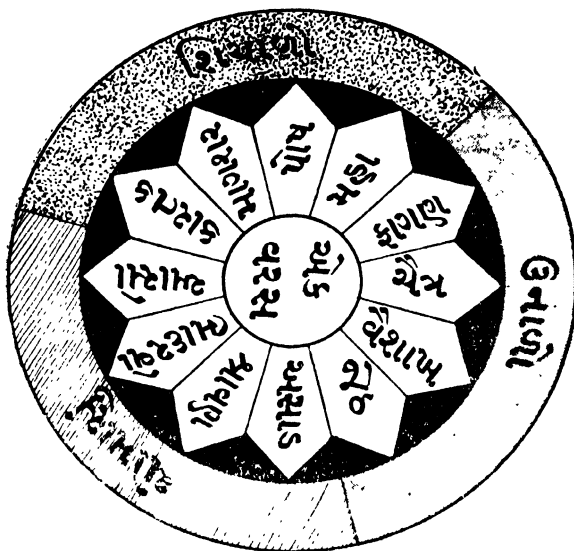
કાનજીને ગાવાનો બહુ જ શોખ, એટલે રાતે તે ગ્રામોફોન બજાવે. દિવાળીની રાતે તેણે રામચંદ્રજીની રેકોર્ડ બજાવી. રામચંદ્રજીનાં ગુણગાન ગાવાનું કાનજીને ખૂબ ગમે.

સવિ બેન ગામની બીજી દીકરીઓ સાથે રાસડા લેવા ગઈ હતી.

રામનગરમાં બધાં માણસો ખૂબ આનંદમાં હતાં. આવતી કાલે નવું વરસ થશે.

પાઠ ૩

ઋતુઓ અને મહિના

કાનજી—આપુજી, પહેલી ચોપડીમાં સાત વારનાં નામ માસ્તર સાહેબે ચમને શીખવ્યાં હતાં, તેમ આજે ચમને બાર મહિનાનાં નામ શીખવ્યાં.

આપુજી—કાનુ, શાં નામ છે ? બોલ જોઈએ.

કાનજી—જુઓ, આપુજી; માસ્તર સાહેબે મને વરસ બનાવ્યું. પછી રામુભાઈ, સામત અને શામજી, એ ત્રણ છોકરાના હાથે દોરીઓ બાંધી વરસના ત્રણ

ઘોડા બનાવ્યા. તે ત્રણ ઘોડા તે વરસની ત્રણ ઋતુઓ એક છોકરો શિયાળો થયો, બીજને ઉનાળો બનાવ્યો. ત્રીજે ચોમાસું બન્યો. ચોમાસાવાળા છોકરાને લીલે પટો નાખ્યો. ઉનાળાવાળા છોકરાને પીળો પટો પહેરાવ્યો. શિયાળાવાળા છોકરાને ઘોળો પટો પહેરાવ્યો.

રામજી—આપુજી, હું ઉનાળો થયો હતો.

કાનજી—આપુજી, પછી શિયાળાના સફેદ પટાવાળા છોકરાના બે હાથ અને બે પગને ચાર મહિનાનાં નામ આપ્યાં. જમણા હાથને કારતક મહિનો ડાબા હાથને માગશર મહિનો, જમણા પગને પોષ મહિનો, ડાબા પગને મહા મહિનો.

ઉનાળાના પીળા પટાવાળા છોકરાના બે હાથ અને બે પગને બીજ ચાર મહિનાનાં નામો આપ્યાં જમણા હાથને ફાગણ મહિનો, ડાબા હાથને ચૈત્ર મહિનો, જમણા પગને વૈશાખ મહિનો, ડાબા પગને જેઠ મહિનો.

ચોમાસાના લીલા પટાવાળા છોકરાના બે હાથ અને બે પગને બીજ ચાર મહિનાનાં નામો આપ્યાં જમણા હાથને અસાદ મહિનો, ડાબા હાથને શ્રાવણ મહિનો, જમણા પગને ભાદરવો મહિનો, ડાબા પગને આસો મહિનો.

આ રીતે અમને બાર મહિનાનાં નામો શીખવ્યાં એ અમે થોડી વારમાં શીખી શક્યા.

પાઠ ૪

વરસની ત્રણ ઋતુ

શિયાળો

શિયાળે શીતળ વા વાય, પાન ખરે ઘઉં પેદા થાય;
પાકે ગોળ કપાસ કઠોળ, તેલ ધરે ચાવે તંબોળ;
ધરે શરીરે ડગલી શાલ, ફોટે ગરીબ તણા પગગાલ;
ઘટે દિવસ ઘણી મોટી રાત, તનમાં જોર મળે ભલી ભાત. ૧

ઉનાળો

ઉનાળે ઊંઘાં જળ જાય, નદી સરોવર જળ સુકાય;
પામે વનસ્પતિ સૌ પાન, કેસૂડાં રૂઠાં ગુણવાન;
સારા હોજ પુવારા બાગ, ખ્યારા ચંદન ધંખા લાગ;
બોલે કોયલ મીઠા બોલ, તાપ પડે તે તો વણતોલ. ૨

ચોમાસું

ચોમાસું તો ખાસું ખૂબ. હીસે દુનિયા ડૂબાડૂબ;
ભોર ઉચારે રાગ મલાર. ખેતર વાવે ખેતીકાર;
ચંપા ચંપેલી જૂઠ્ઠા જૂઠ્ઠા, ફૂલ ગુલાબ ભલાં પુલાય;
છત્રી ચોમાસે સુખ માટ, ચાખડીઓ હીંચોળા ખાટ. ૩

પાઠ ૫

જામનગર (ભાગ ૧)

કાનજી—બાપુજી, નિશાળમાં માસ્તર સાહેબે અમને જામનગરનો પાઠ શીખવ્યો. આ શહેરમાં સાડા હજાર માણસની વસ્તી છે. આ શહેરની સ્થાપના જામશ્રી રાવજીએ ઇ. સ. ૧૫૪૦ની સાલમાં કરી હતી.

બાપુજી—કાનુભાઈ, જામનગરનો પાયો જામશ્રી રાવજીએ નાખ્યો, ત્યારે શો બનાવ બનેલો તે કહો.

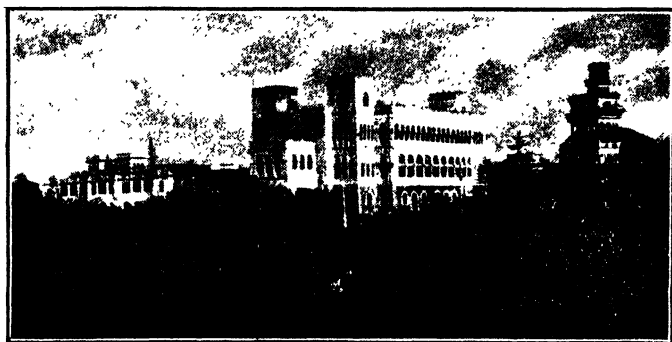
કાનજી—જી, તે પણ મને આવડે છે. એક વખત જામશ્રી રાવજી શિકાર કરવા નીકળ્યા. હાલ જ્યાં જામનગર શહેર વસેલું છે, ત્યાં એક સસલું કૂતરાની પાછળ દોડ્યું. કૂતરો આગળ અને સસલું પાછળ. જામશ્રી રાવજીએ આ નજરોનજર જોયું, ત્યારે એ વીરભૂમિ છે, એમ ધારી તે સ્થળે જામનગર શહેરનો પાયો નાખ્યો.

બાપુજી—માસ્તર સાહેબે જામનગર વિષે બીજું શું શીખવ્યું ?

કાનજી—જામનગર શહેરને ફરતો મજબૂત ગઢ છે. તે ગઢ શ્રી રણમલ જામે બંધાવ્યો છે. એ ગઢમાં સાત દરવાજા છે.

ખેડીનું નાકું:—આ નાકામાં ત્રણ દરવાજા છે. દરવાજા ઉપર એક મેડી છે. ખેડીના નાકા બહારથી જામ બંગલે જવાની સડક પશ્ચિમ તરફ જાય છે. જામ બંગલે જતાં સડક ઉપર ભીરભંજન મહાદેવનું મંદિર આવે છે, અને તેની સામે જ્યુબિલીનો સુંદર સાર્વજનિક બગીચો આવે છે. જેમાં રેલવેની ઓફીસ છે.

(વિભા વિલાસ)

આગળ જતાં વિભાવિલાસ અને માનવિલાસના ભવ્ય મહેલો આવેલા છે. આ મહેલોમાં અમૂલ્ય કિંમતની કળા દર્શાવતાં ચિત્રો આવેલાં છે, તે ખરેખર જોવા જેવાં છે. વિભાવિલાસથી આગળ જતાં સામે એક ક્રિકેટ રમવાનું મેદાન આવે છે. તેમાં ઘણી વખત ક્રિકેટ રમાય છે. વિલાયતથી પણ ઘણી વખત ખેલાડીઓ આવી અહીં રમે છે. જામનગર ક્રિકેટનું તીર્થસ્થાન છે,

કારણ કે પૂજ્ય મોટા બાપુ જમશ્રી રણજીતસિંહજીએ તેમ જ કુમારશ્રી દુલીપસિંહજીએ જગતમાં ક્રિકેટની રમતમાં શ્રીર્તિ મેળવી છે.

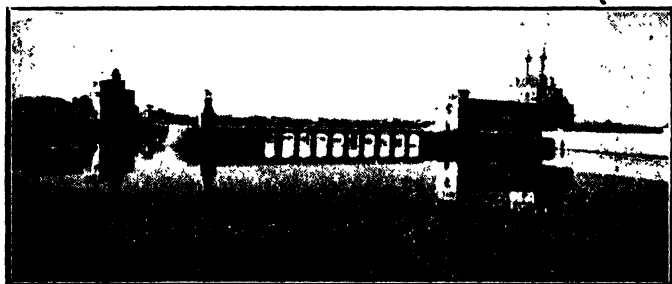
(ભાવેન્દ્ર વિદ્યાલય)

ત્યાંથી આગળ ચાલતાં નવાનગર હાઈસ્કૂલનાં રમતગમતનાં મેદાનો આવે છે. જ્યાં વિદ્યાર્થીઓ દરરોજ હાંકી, ફૂટબોલ, ક્રિકેટ, વગેરે રમતો રમે છે. તે પછી થોડે દૂર ભાવેન્દ્રવિલાસ નામનો સુંદર રાજમહેલ આવે છે. જ્યાં આપણા પ્રજાવત્સલ મહારાજ જામ સાહેબ બાપુ બિરાજે છે.

પાઠ ૬

જામનગર (ભાગ ૨)

જામનગર શહેરનો ખીજે મોટો દરવાજો છે તેનું નામ ખંભાળિયાનું નાકું. લાલપુર અથવા ભાણવડથી ખટારામાં બેસી આપણે જામનગર જઈએ, તો આ નાકામાંથી શહેરમાં દાખલ થવાય છે. ખંભાળિયાના નાકા બહાર સૂળજી જેઠાની સુંદર ધર્મશાળા આવી છે. અહીં મુંબઈના શેઠિયાઓએ કેટલાક ઘણા સારા અંગલા અંધાવ્યા છે. જેલ સામેના મેદાનમાં એક કળાભુવન પણ નવું અંધારું છે.

(લાખોટો કોઠો)

લાખોટો કોઠો:-ખંભાળિયાના નાકાની બાજુમાં ગઢની રાંગ ઉપર જામશ્રી રણમલજીના બાંધેલા બે જૂના કિલ્લાઓ છે. એકનું નામ કોઠો અને બીજાનું નામ લાખોટો.

લાખોટો કિલ્લો તે તળાવની વચ્ચેવચ આવેલો છે. ચોમાસાની ઋતુમાં જ્યારે તળાવ ભરાય, ત્યારે આ બન્ને કિલ્લાઓના દેખાવ બહુ જ ભવ્ય લાગે છે. લાખોટા કિલ્લાની સામે શહેર તરફ પુલ બાંધી રસ્તો કરેલો છે, અને બરાબર તળાવની વચ્ચે જમશ્રી રાવળજીનું બાવલું આવેલું છે. જમશ્રી રાવળજી હાથમાં ભાલું લઈ અસલ કાઠિયાવાડી ઘોડા પર બિરાજ્યા છે. આ બાવલાની બરાબર સામે તળાવની પાળ ઉપર જમશ્રી રણજીતસિંહજીનું બાવલું છે. ત્યાં લોકો માનતાએ આવે છે.

તળાવની પાળવાળી સડક તળાવને કાંઠે કાંઠે વિભાવિલાસ સુધી જાય છે.

ખંભાળિયાના નાકાથી ખેડીના નાકે:—ખંભાળિયાના નાકાના દરવાજાથી દાખલ થતાં ખેડીના નાકે જહું હોય તો પ્રથમ ધનશ્યામ બેંકનું મકાન આવે છે. આ બેંકની નજીકમાં જ આગળ ચાલતાં માંડવીનો ટાવર આવે છે, અને ત્યાંથી થોડેક દૂર ચાલતાં બર્ધન સ્કવેરનો સુંદર ચોક આવે છે. માંડવીના ટાવર સામે એક રસ્તો છે. જેમાં સામે હારબંધ જૈનોનાં ભવ્ય મંદિરો આવેલાં છે.

અર્ધન ચોક:—અર્ધન ચોકમાં ઊભા રહી ચારે તરફ નજર કરવાથી જણાય છે, કે એક તરફ જુમા મસ્જિદનું મકાન આવેલું છે. બીજી તરફ જામનગરની પ્રખ્યાત ચોખ્ખા ધીમાં બનાવેલી મીઠાઈની દુકાનો આવેલી છે. મસ્જિદ સામે કંસારા બજાર આવેલી છે, અને ત્યાં જામનગરની આસપાસ આવેલાં ગામડાંમાં જવા માટે મોટરો ભાડે મળી શકે છે.

વિલિંગ્ડન કેસન્ટ અને જૂનો દરબારગઢ:— અર્ધન ચોકથી આગળ ચાલતાં વિલિંગ્ડન કેસન્ટનો ભવ્ય અર્ધ ચંદ્રાકાર ચોક આવે છે. રાજ્યની કોર્ટો તેમ જ બીજી ઓફિસો અર્ધ ચંદ્રાકારે બાંધેલા મકાન ઉપર આવેલી છે. નીચેના માળે કાપડના વેપારીઓની દુકાનો છે. વિલિંગ્ડન કેસન્ટની સામે જૂનો દરબારગઢ છે. દરબારગઢમાં આવેલા ચંદ્ર મહેલમાં મહારાજા જામસાહેબ બાપુ વરસમાં ચાર વખત કચેરી ભરે છે. તેમાં જામશ્રી રાવજીની એક મેડી છે. આ દરબારગઢના દરવાજાની મેડી ઉપર દીવાન ઓફિસ છે. દીવાન ઓફિસ ઉપર રાજ્યનો ધ્વજ ફરકતો હોય, ત્યારે જાણવું કે આપણા મહારાજા જામ સાહેબ જામનગરમાં ખિરાજે છે.

જામનગર (ભાગ ૩)

(ગ્રેમ્સફોર્ડ વેજિટેબલ મારકીટ)

‘શાક બજાર:—દરબારગઢથી આગળ ચાલતાં રસ્તાની બન્ને બાજુ એક જ સરખી બાંધેલી ઘણી દુકાનો આવે છે. અહીં અત્તર, સુરમો તેમ જ બીજી અનેક જાતની વસ્તુઓ મળે છે. ડોલરનાં ફૂલો તે જામનગરના સાચા હીરા કહેવાય છે. ફૂલ વેચવાવાળા શાકબજારની બહાર બેસે છે. શાકબજારનું મકાન ગોળાકારે બાંધેલું છે. અહીં તમામ જાતનાં લીલાં શાક,

ફળ, ફૂલ, આદિ વેચાય છે. શાકબજારની બહાર મોટેગુ નામના હિંદી પ્રધાનનું આવલું આવેલું છે.

કન્યાશાળા:—ત્યાંથી આગળ ચાલતાં મોચી અને દરજી લોકોની દુકાનોની હાર આવે છે, અને થોડે જ દૂર નાટકશાળાનો ચોક આવે છે. નાટકશાળા સામે કન્યાશાળાનું પાંચ ઘુંમટવાળું ભવ્ય મકાન આવેલું છે. આ કન્યાશાળાના મકાનમાં જમનગરની દીકરીઓ ભણે છે, કસરત કરે છે, અને સંગીત શીખે છે. કન્યાશાળાના મકાનની પાછળ દાણા બજારનાં ભવ્ય મકાનો આવેલાં છે.

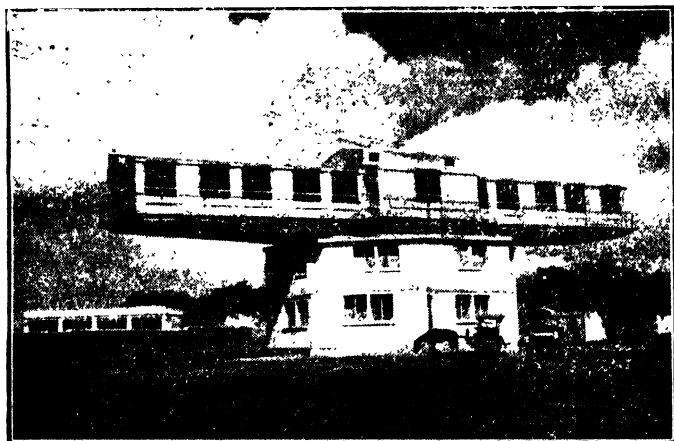
બેડીના નાકાની બહાર આવેલું સૂર્યગૃહ:—

(અરવિન હોસ્પિટલ)

કન્યાશાળાથી આગળ જતાં દયારામ વાચનાલય આવે છે, અને ત્યાંથી આગળ જતાં બેડીનું નાકું આવે

છે. ખેડીના નાકાની બહાર નીકળી, એ રસ્તો સીધો
ખેડી બંદરે જાય છે. અને ખેડી બંદર જતાં રસ્તામાં
અરવીન હોસ્પિટલ, સોલેરિયમ, વગેરે આવે છે.
સોલેરિયમ એટલે સૂર્યગૃહ.

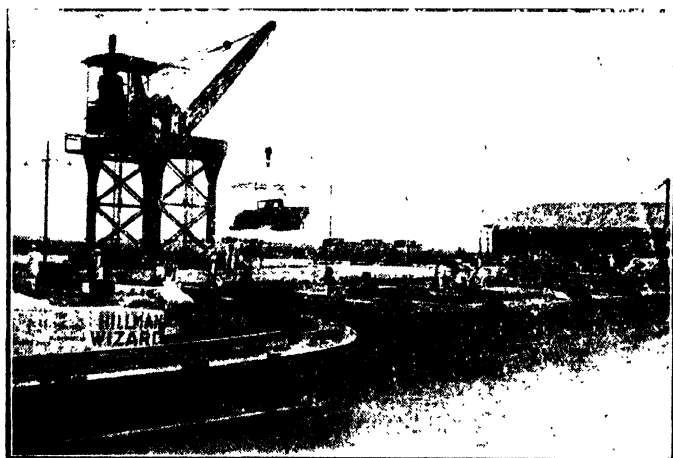

(સોલેરિયમ)

આખા એશિયા ખંડમાં એક જ સૂર્યગૃહ છે, અને
તે જામનગરમાં છે. સૂર્યગૃહને લીધે જામનગર શહેર
આખા દેશમાં પ્રખ્યાત છે. સૂર્યનાં કિરણોથી ચામડીનાં
અનેક દર્દો ટૂંક સમયમાં મટી જાય છે. આ સૂર્યગૃહ ઉપર
દશ ઓરડીઓ છે. તેમાં છાપરું અને દીવાલ કાચનાં
છે. દરેક ઓરડીની રચના એવી હોય છે, કે દરદી
આરામથી સૂઈ શકે છે, અને સૂર્યનાં કિરણો સીધાં

તેના ઉપર પડે છે. દરેક દરદીને કેટલા પ્રમાણમાં સૂર્યનાં કિરણો આપવાં તેનો નિર્ણય દાકતર સાહેબ કરે તે પછી તેને ત્યાં સુવાડે છે. એક બટન દાબવાથી આખું સૂર્યગૃહ ધીમે ધીમે ગોળ ફરે છે, અને બીજું બટન દાબવાથી ફરતું બંધ થાય એવી સરસ રચના આ સૂર્યગૃહની છે.

(બેડી બંદર)

બેડી બંદર:—સૂર્ય ગૃહથી સીધો રસ્તો બેડી બંદર જાય છે. જામનગરથી બેડી બંદર ત્રણ માઈલ દૂર આવેલું છે. રસ્તામાં વેપારીઓની પાકી બાંધેલી વખારો આવે છે અને રેડિયો સ્ટેશન આવે છે.

બેડી બંદરમાં દેશપરદેશથી આગબોટો આવે છે. તે ઇમારતી લાકડું, ખાંડ, કાપડ, લોહું, કપાસિયા, વિલાયતી નળિયાં, વગેરે માલ લઈ આવે છે. બેડી બંદરની નજીકમાં મીઠું પકાવવાનું કારખાનું આવેલું છે. જામનગરમાં પકાવેલું મીઠું અંગાળામાં અને જાપાનમાં પણ જાય છે. બેડી બંદરને લીધે જામનગર કાઠિયાવાડનું મુખ્ય વેપારી મથક છે.

રોઝી બંદર:—બેડી બંદર જતાં એક રસ્તો રોઝી બંદરે જાય છે.

રોઝી બંદરે રોઝી માતાનું મંદિર છે. કચ્છ જવા માટે ઉતારુઓ રોઝી બંદરે રેલવેમાં બેસી જાય છે. આફ્રિકા જવા માટે પણ અહીંથી ઉતારુઓને સુંદર સગવડ છે.

રોઝી બંદર જામનગરથી આઠ માઈલ દૂર છે. ત્યાંની હવા બહુ જ ચોખ્ખી છે.

જામનગરમાં કંકુ, છીંટ, અગરબત્તી, રેશમ ઉપર બાંધણીનું કામ અને રંગનું કામ વખણાય છે.

પાઠ ૮

પ્રાર્થના

તું માતા, તું છે પિતા,
 તું બંધુ, જગનાથ !
 તું સઘળું દેનાર છે,
 સાચો તું સંગાથ.

૧

તારી આ દુનિયા બધી,
 તારા સૂરજ ચંદ;
 તારાથી સહુ જીવીએ,
 કરીએ નિત આનંદ.

૨

કાલાં ઘેલાં બાળકો,
 નમીએ નામી શીશ;
 સાચી સમજણ આપજે,
 ઓ મોટા જગદીશ !

૩

—ત્રિભુવન વ્યાસ

પાઠ ૯

રામાયણ

ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં અયોધ્યા કરીને એક મોટું શહેર હતું. હજારો વરસ પહેલાં ત્યાં દશરથ રાજ રાજ્ય કરતા હતા. દશરથ રાજને ત્રણ રાણીઓ હતી. એકનું નામ કૌશલ્યા, બીજીનું નામ સુમિત્રા અને ત્રીજીનું નામ કૈકેયી. કૌશલ્યાના કુંવરનું નામ રામચંદ્રજી, સુમિત્રાના લક્ષ્મણ અને શત્રુઘ્ન, અને કૈકેયીને ભરત, એમ ચાર પુત્રો હતા.

રામચંદ્રજી અને લક્ષ્મણ નાના હતા, ત્યારે વિશ્વામિત્રે પોતાના આશ્રમમાં રાખી તેમને બાણવિદ્યા શીખવી હતી. એ બાણવિદ્યાના પ્રભાવથી ઘણા ઘણા રાક્ષસોને મારી રામચંદ્રજીએ ઋષિઓના યજ્ઞોની રક્ષા કરી હતી.

એક દિવસ મિથિલા નગરીમાં જનક રાજની પુત્રી સીતાનો સ્વયંવર થવાનો હતો, ત્યાં વિશ્વામિત્ર ઋષિ રામચંદ્રજીને લઈને ગયા. શિવજીનું ધનુષ્ય ત્યાં હતું, તે કોઈ ઉપાડે તેને સીતા વરમાળ આરોપશે, એમ બધા રાજાઓ વચ્ચે રાજ જનકે કહ્યું. લંકાનો રાજ રાવણ ત્યાં આવેલો, તેણે ઘણું બળ કરી જોયું

પણ ધનુષ્ય ઊપડ્યું નહિ. છેવટે શ્રીરામે ધનુષ્ય ઉપાડી તેના બે ટુકડા કરી નાખ્યા. સીતાજીએ રામચંદ્રજીના ગળામાં વરમાળા આરોપી. શ્રીરામ સીતાને પરણ્યા.

શ્રીરામ સીતાને લઈ લક્ષ્મણ સહિત આયોધ્યામાં આવ્યા. કૈકેયી રાણીને ઈર્ષા થઈ. દશરથ રાજાએ ભરતની મા કૈકેયીને વચન આપેલું, તે ઉપરથી તેણે દશરથ રાજાને રામચંદ્રજીને ચૌદ વરસ વનવાસ મોકલવા હઠ લીધી. દશરથ રાજાએ ખૂબ બળતે હૃદયે રામચંદ્રજીને વનવાસ જવાની આજ્ઞા કરી. પિતાની આજ્ઞાને માથે ચડાવી રામચંદ્રજી વનમાં જવા તૈયાર થયા. સીતાજી અને લક્ષ્મણ પણ તેમની સાથે ગયાં. ત્રણે જણાં અયોધ્યાથી નીકળ્યાં. ભરતને રાજગાદી આપવાની હતી, પણ બંધુપ્રેમથી ભરતે સિંહાસન ઉપર શ્રીરામની ચાખડીઓ રાખી.

એક દિવસ વનમાં સીતાજીએ સોનાનો મૃગ જોયો. તે મૃગના ચામડાની ચોળી બનાવવાની ઇચ્છાથી સીતાજીએ શ્રીરામને તે મૃગ મારી લાવવા કહ્યું. તે મૃગ સાચો ન હતો; તે માયાવી મૃગ રાવણનો મામેા મારીય હતો. શ્રીરામ ધનુષ્ય બાણ લઈ મૃગ મારવા ગયા. મૃગે મરતાં મરતાં “લક્ષ્મણ, લક્ષ્મણ” એવી ચીસ પાડી, તેથી સીતાજીના આગ્રહથી લક્ષ્મણ

પણ ગયા. ઝૂંપડીમાં સીતાજી એકલાં રહ્યાં. પાછળથી રાવણે બાવાનું રૂપ ધરી ભિક્ષા માગી. જ્યારે સીતાજી રાવણ પાસે ભિક્ષા આપવા આવ્યાં, ત્યારે રાવણ સીતાને પકડી તેને લંકા લઈ ગયો. ત્યાં સીતાને અશોક વનમાં રાખ્યાં.

મૃગનો શિકાર કરી શ્રીરામ ઝૂંપડીમાં આવ્યા, ત્યારે ઝૂંપડી સૂની પડી હતી. રામ અને લક્ષ્મણ સીતાજીની શોધ કરવા નીકળ્યા. પંપા સરોવરને કાંઠે રામને હનુમાન મળ્યા. હનુમાન શ્રીરામના અનન્ય ભક્ત બન્યા. હનુમાન સીતાજીની શોધમાં ઊડીને લંકામાં ગયા. ત્યાં અશોક વાડીમાં સીતાજીને જોયાં. શ્રી રામચંદ્રજી થોડા જ સમયમાં અહીં આવી રાવણને મારશે, એવી હનુમાનજીએ સીતાજીને ખાતરી આપી. હનુમાનજી પાછા શ્રીરામ પાસે આવ્યા. વાંદરાઓની મોટી સેના ભેગી કરી હનુમાનજીની સરદારી નીચે પથ્થરનો પુલ બાંધી રામ, લક્ષ્મણ, બધા લંકામાં ગયા. રાવણને અંગદે સમજાવ્યો. જ્યારે રાવણે ન માન્યું ત્યારે મોટી લડાઈ થઈ, તેમાં રાવણ મરાયો. રામચંદ્રજી સીતાજીને લઈ પુષ્પક વિમાનમાં બેસી અયોધ્યા પધાર્યા.

પાઠ ૧૦

મહાભારત

હાલ જ્યાં દિલ્હી શહેર છે, તેની નજીકમાં પાંચ હજાર વરસ પહેલાં હસ્તિનાપુર નામનું શહેર હતું. ત્યાં ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા રાજ્ય કરતા હતા. ધૃતરાષ્ટ્રની રાણીનું નામ ગાંધારી હતું. ધૃતરાષ્ટ્રના ભાઈ પાંડુ રાજાને બે રાણી હતી. કુંતા અને માદ્રી. ગાંધારીને સો પુત્રો હતા, તેમાં સૌથી મોટાનું નામ દુર્યોધન. આ દુર્યોધન સ્વભાવે દુષ્ટ અને બહુ જ ઇર્ષાળુ હતો. પાંડુને પાંચ પુત્રો હતા; તેમનાં નામ યુધિષ્ઠિર, ભીમ, અર્જુન, સહદેવ અને નકુળ. પહેલા ત્રણ કુંતાના પુત્રો, અને છેલ્લા બે માદ્રીના.

યુધિષ્ઠિર સાક્ષાત્ ધર્મની સૂતિ હતા. ભીમ બહુ જ જોરાવર અને ગંજાવર કદનો હતો. અર્જુન બાણવિદ્યામાં બહુ જ કુશળ હતો. સહદેવ જ્યોતિષ વિદ્યા જાણતો અને નકુળ ઘોડાની વિદ્યા જાણતો.

ધૃતરાષ્ટ્રના દીકરા કૌરવો કહેવાયા, અને પાંડુ રાજાના પાંચ દીકરા પાંડવો કહેવાયા. કૌરવો અને પાંડવો નાના હતા, ત્યારે દ્રોણાચાર્ય ઋષિએ તેઓને ધનુર્વિદ્યા શીખવી હતી.

દ્રુપદ રાજાએ પોતાની દીકરી દ્રૌપદીના સ્વયંવર વખતે બધા રાજાઓ સાથે પાંડવોને પણ આમંત્રણથી બોલાવ્યા હતા. ત્રાજવામાં પગ રાખી પાણીમાં નેઈ ઉપર રાખેલી માછલીને બાણથી વીંધી નાખે, તેને દ્રૌપદી પરણે એવી શરત હતી. કેઈ રાજાથી તે ન થયું. છેવટે અર્જુનને બાણથી માછલી વીંધી નાખી. પાંચે ભાઈઓ દ્રૌપદીને પરણ્યા.

દુર્યોધનમાં ઈર્ષાનો અગ્નિ સળગવા મંડ્યો. દુર્યોધને યુધિષ્ઠિરને જુગાર રમવા આમંત્રણ કર્યું. શકુની તથા દુઃશાસનની મદદથી યુધિષ્ઠિરને દુર્યોધને જુગારમાં હરાવ્યા. યુધિષ્ઠિર જુગારમાં દ્રૌપદી પણ હારી ગયા. ભરસભામાં પાંડવોના દેખતાં દુર્યોધને દ્રૌપદીનાં ચીર ખેંચ્યાં. દ્રૌપદીની સ્તુતિ સાંભળી શ્રીકૃષ્ણે દ્રૌપદીનાં ચીર પૂર્યાં. પાંડવોએ બાર વરસ વનમાં જવું અને એક વરસ ગુપ્ત વેશે રહેવું એમ ઈર્ષ્યું.

આ બાર વર્ષ પાંડવો હેડંબા વનમાં રહ્યા, અને તેરમું વર્ષ ધોળકા (વૈરાટ નગર)ના રાજાને ત્યાં જુદા જુદા કામે રહી ગુપ્તવેશ રાખી ગાળ્યું. ત્યાં તેમણે ઘણી મુશ્કેલી ભોગવી. દ્રૌપદી રાણીની દાસીરૂપે રહી સતી ધર્મનું પાલન કરતાં; ભીમ રસોયા રૂપે રહેતો; અર્જુનને શાપ હતો તેથી તે પુરુષપણાનો ત્યાગ કરી

રહ્યો હતો. આ રીતે પાંચે ભાઈ એક જ ગામમાં જુદા જુદા કામે રહી એક વર્ષ પછી હસ્તિનાપુર ગયા. પાંડવોએ દુર્યોધન પાસે પોતાનો રાજભાગ માગ્યો પણ તે તેણે ન આપ્યો. છેવટે યુદ્ધ થયું, તેમાં શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માની મદદથી પાંડવો જીત્યા અને કૌરવો હાર્યા. પાંડવોએ નીતિ અને કૌરવોએ અનીતિ રાખી, પણ છેવટે નીતિનો જય થયો.

દુર્યોધને દ્રોણના દીકરા અશ્વત્થામા પાસે દ્રૌપદીના નાના પાંચ બાળકોનો ઘાત કરાવ્યો. ઉત્તરાના ગર્ભમાં રહેલા બાળક પર બ્રહ્માસ્ત્ર છોડયું, પણ “રામ રાખે તેને કાણ ચાખે” એ ન્યાયે શ્રીકૃષ્ણની મદદથી ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરની જીત થઈ. પાંડવકૌરવો વચ્ચેનું આ યુદ્ધ તે મહાભારતનું યુદ્ધ, એટલે ભારતનું મોટું યુદ્ધ.

પાઠ ૧૧

‘અમે સાયના સિપાઈ’

અમે સાયના સિપાઈ,
અમે સાયના સિપાઈ;
સાય અમારી તલવારો, ને
સાયની બાંધી સવાઈ,

અમે સાચના સિપાઈ,
અમે સાચના સિપાઈ. ૧

સાચ અમારા લડવૈયા,
તે લડશે સાચ લડાઈ,
અમે સાચના સિપાઈ,
અમે સાચના સિપાઈ. ૨

મુળે અમારાં જ્યૂગલ વાગે,
સાચની હાક છવાઈ,
જુઓ અમારી ધજા ફરફરે,
સાચની લહેરો વાઈ,
અમે સાચના સિપાઈ,
અમે સાચના સિપાઈ.

જામે સાચનું લશ્કર સઘળે,
આવે તમે ય ભાઈ,
અમે સાચના સિપાઈ,
અમે સાચના સિપાઈ.

—કવિ નાનાલાલ

પાઠ ૧૨

શિયાળ અને બ્રાહ્મણ (ભાગ ૧)

એક દિવસ સાંજે રામનગર ગામને ચોરે રામજી, કાનજી, સામત, પુરુષોત્તમ, ઉંમર ધાંચીનો દીકરો કાસર, બધા આવ્યા. ગામના બુઢા કાકા ચોરામાં બેઠા હતા. છોકરાં કહે કાકા વાર્તા કહો.

કાકા—તમારે શાની વાત સાંભળવી છે ? શિયાળની વાત કહું ?

કાનજી—કાકા, શિયાળવાની વાત અમને સાંભળવી બહુ જ ગમે. બધાથી હુચ્યું શિયાળવું; કાં, કાકા ?

કાકા—જુઓ, હું વાર્તા કહું ત્યારે કોઈએ વચમાં બોલવું નહિ હોં. વાત એક ચિત્તે સાંભળવી.

એક વખત એક જંગલમાં કોઈ રાજાએ સિંહને પાંજરામાં પૂર્યો. પાંજરામાં પુરાયાને લગભગ ચાર દિવસ થઈ ગયા. સિંહને ખૂબ ભૂખ લાગેલી, તરસ પણ ખૂબ લાગેલી. ખોરાક વિના સિંહ બિચારો દુબળો થઈ ગયો. નિરાધાર અવસ્થામાં ભૂખ્યો ને તરસ્યો સિંહ પાંજરામાં પડ્યો હતો. એક દિવસ એક બ્રાહ્મણ જંગલમાંથી તે રસ્તે એક ગામથી બીજે ગામ જતો હતો. તેણે સિંહનું પાંજરું જોયું. બ્રાહ્મણને દેખી સિંહ બોલ્યો:—

સિંહ—ભગવાન તમારું ભલું કરશે. તમે મને ઉગારો. હું ચાર દિવસ થયાં ભૂખ્યા અને તરસ્યા આ પાંજરામાં પડ્યો છું. જુઓ તો ખરા, મારા શરીરની પાંસળીઓ દેખાવા લાગી છે. હું મરી જઈશ, માટે દયા કરો. ભગવાન તમારું ભલું કરશે.

બ્રાહ્મણ—તમે જંગલના રાજા છો, બહુ જોરાવર છો, વળી તમે ભૂખ્યા છો. કદાચ હું તમને બહાર કાઢું અને તમે મને ખાઈ જાઓ, તો મારે ફરિયાદ કેની આગળ કરવી ?

સિંહ—અરે, પ્રભુ, હું તો ભગત છું. આવો ઉપકાર તમે કરો, પછી હું તમને ખાઉં એ અને જ કેમ ?

બ્રાહ્મણના મનમાં દયા આવી. તેણે તાળું ઉઘાડી પાંજરાનું બારણું ખોલ્યું અને સિંહને પાંજરામાંથી છૂટો કર્યો. સિંહના મનમાં એમ થયું, કે હું શિકાર કરવા ક્યાં જઉં ? બ્રાહ્મણને જ ખાઈ જઉં.

સિંહ—મહારાજ, હવે હું તમને ખાઈ જઈશ.

બ્રાહ્મણ—અરે ભલા ભાઈ, આવો જીલમ ? તારા ઉપર મેં ઉપકાર કર્યો, તેનો આવો બદલો ?

સિંહ—હા, એવો બદલો. તમે કહો તેની પાસે ન્યાય મેળવીએ, પછી શું ? ઉપકાર ઉપર અપકાર, એ તો દુનિયામાં થયાં જ કરે છે.

બ્રાહ્મણ—ભલે, પેલો વડ ઊભો છે તેની પાસે આપણે ન્યાય કરાવીએ.

સિંહ અને બ્રાહ્મણ વડ પાસે ગયા.

બ્રાહ્મણ—વડભાઈ, વડભાઈ, સાંભળો. આ સિંહ-ભાઈ ભૂખ્યા અને તરસ્યા ચાર દિવસ થયાં પાંજરામાં પડ્યા હતા. સિંહભાઈની આજીજી થી મને દયા આવી. મેં એમને પાંજરામાંથી છૂટા કર્યા, હવે સિંહ કહે છે કે હું તમને ખાઉં, તો ઉપકાર ઉપર અપકાર કરી શું તે મને ખાય ? તમારો શો મત થાય છે ? મને ન્યાય આપો.

વડ—સિંહ જરૂર તમને ખાઈ શકે. જુઓ, મુસાફરો તડકામાંથી થાક્યાપાક્યા આવી મારી છાયામાં વિસામો લે છે. હું મુસાફરો ઉપર ઉપકાર કરું છું; છતાં બધા મારી ડાળો કાપી નાખે છે, અને મારા ટેટા ખાઈ જાય છે. કોઈ પાણીથી, કોઈ કુહાડાથી દરરોજ મને મારે છે, માટે સિંહ તમને ખાય એ મારો ન્યાય.

સિંહ—મહારાજ, સાંભળો. હવે તમને ખાઉં ?

બ્રાહ્મણ—ચાલો, સામે તળાવ દેખાય છે તેને પૂછીએ. તળાવ જે કહે તે સાચું.

સિંહ અને બ્રાહ્મણ તળાવને કાંઠે ગયા.

પાઠ ૧૩

શિયાળ અને બ્રાહ્મણ (ભાગ ૨)

બ્રાહ્મણ—તળાવભાઈ, તળાવભાઈ, આ સિંહ-ભાઈને મેં સંકટમાંથી બચાવ્યા, હવે મને કહે છે કે હું તમને ખાઉં. તમારો શો મત થાય છે? તે મને ખાય?

તળાવ—હા, જરૂર ખાય. લોકો મારા જળને પીએ છે, મારા જળથી નહાય છે; છતાં લોકો પોતાનાં ઘેર તળાવમાં નાખે છે, મારા પાણીને ખરાબ કરે છે. લોકો તેમાં ખરાબ કપડાં ધુએ છે. માટે સિંહ તમને ખાય તે મારો ન્યાય.

સિંહ—મહારાજ, સાંભળો, હવે તમને ખાઉં?

બ્રાહ્મણે છોટે એક શિયાળને જતાં જોયો. તેણે કહ્યું કે હવે છેવટ આ શિયાળ જે ન્યાય આપે તે સાચો; એમ કહી શિયાળને સાદ પાડી ઊભો રહેવા અરજ કરી. “શિયાળભાઈ, શિયાળભાઈ, ઊભા રહો, મારો ન્યાય કરો.”

શિયાળ—મહારાજ, હું નવરો નથી; મારે નાતમાં જવું છે. નાતીલા વાટ જીએ છે. માટે ઝટ બોલો.

બ્રાહ્મણ—હકીકત એવી બની છે, કે આ સિંહભાઈ પાંજરામાં પુરાયા હતા.

શિયાળ—મહારાજ, તમે ગાંડા તો નથી થઈ ગયા ને? સિંહ બાપા તો અમારા જંગલના રાજા છે. એ શું પાંજરામાં પુરાય ખરા? તમે જૂઠું બોલો છો.

સિંહ—શિયાળભાઈ, મહારાજ સાચું બોલે છે. હું પાંજરામાં પુરાયો હતો.

શિયાળ—બાપલા, એ હું કેમ માનું? નજરે જોયા વિના વાત મનાય જ નહિ. તમે અમારા રાજા પાંજરામાં પુરાયો ખરા?

બ્રાહ્મણ—શિયાળભાઈ, મારી જનોઈના સોગંદ ખાઈને કહું છું કે સિંહભાઈ પાંજરામાં હતા.

શિયાળ—જુઓ મહારાજ, સમજાય તે સદાય જૂઠા. હું નજરે જોઉં તો માનું.

સિંહના મનમાં થયું કે આ શિયાળ નજરે જોયા વિના માનશે નહિ, માટે હું પુરાઈને તેને બતાવું કે આ પ્રમાણે મને પૂરવામાં આવ્યો હતો. સિંહ પાંજરામાં પુરાયો; અને શિયાળને કહ્યું કે શિયાળભાઈ, જુઓ, આ રીતે હું પુરાયો હતો.

શિયાળ—સિંહ બાપા, આમ પુરાયા હતા, પણ બારણું તો ઉઘાડું છે; તો આપ ખુશીથી બહાર નીકળી જાઓ તેમ છો.

સિંહ—મહારાજ, બારણું બંધ કરો; શિયાળભાઈને ખાતરી કરાવો.

બ્રાહ્મણે બારણું બંધ કર્યું.

શિયાળ—બારણું બંધ કર્યું, પણ તાળું ન હોય, તો સિંહ રાજ પોતાનો પંજો જોરથી મારે તો બારણું તો ઊઘડી જાય. માટે આ વાત મનાય તેમ નથી.

સિંહ—એ મહારાજ, ભલે થઈને બારણાને તાળું મારો, ને શિયાળભાઈને ખાતરી કરાવો. પછી શું ?

બ્રાહ્મણે બારણું બંધ કરી તાળું માર્યું, કે શિયાળે બ્રાહ્મણને કહ્યું, ‘ભૂદેવ, હવે મહેરબાની કરી પધારો.’

જંગલના રાજ પાંજરામાં જ સીધા સમજ્યા.

છૂટા સિંહને આમ પાછો શિયાળે પાંજરામાં પૂર્યો.

ખાધું, પીધું, રાજ કર્યું.

છોકરાં શિયાળવાની લુચ્ચાઈની વાત સાંભળી ખૂબ રાજ થયાં અને સૌ સૌને ઘેર ગયાં.

પાઠ ૧૪

ચકલી (ભાગ ૧)

રામનગર ગામમાં ઘણી જાતનાં પંખી છે. કાન-જના મકાનમાં અને કાનજ જે ઓરડામાં સૂવે છે તે ઓરડામાં ત્રણ ચકલીઓએ માળા કર્યા છે. કાનજ દરરોજ આ ચકલીઓને જીએ અને બરાબર અવ-લોકન કરે. સવારમાં મળસ્કે જ્યારે ગામનાં કેટલાંક આળસુ માણસો સૂતાં હોય, ત્યારે ચકલાં વહેલાં જાગે અને કામે લાગી જાય. ચકલીઓ અને ચકલાઓ પોતપોતાનું કામ કરતાં જાય અને ચીં ચીં બોલતાં જાય. ઘણી વખત તો માળાની જગા માટે, માળો બાંધવાનાં તણખલાં કે ૩ માટે, અથવા તો ખોરાક માટે ચકલાં અંદર અંદર ખૂબ બાજે; ત્યારે કાનજ મનમાં વિચાર કરે, કે માણસો જેમ પૈસા, જમીન કે સ્ત્રી માટે બાજે, તેમ જ ચકલાં બાજે છે કે શું? ચકલાંની લડાઈ થાય ત્યારે કેટલાંક તેને સમજવવા આવતાં હોય, તેમ ચકલા અને ચકલીઓનું મોટું ટોળું ભેળું થાય, અને લડાઈ પતી જાય તે પછી સૌ પોતપોતાને માળે જાય.

ચકલાંને માણસનો સહવાસ બહુ જ ગમે. જ્યાં માણસનું ઘર ત્યાં ચકલાંનો માળો. આપણે ઘરમાં

છબિઓ ભીંતે ટાંગીશું, તો છબિની પાછળ ચકલી માળો બાંધશે. આપણે ઘરમાં અભરાઈ રાખીએ, તો અભરાઈમાં ચકલાં માળો કરે. ઘરની ભીંતમાં ઊંચે ક્યાંય ગોખલા જેવી જગા હોય, તો ચકલી જરૂર તેમાં માળો બાંધ્યા વગર રહે જ નહિ; અને જો છાપરામાં અથવા આડીઓમાં જરાક પણ પોલ જેવી જગા હોય, તો તે શોધી કાઢી પોતાનો માળો ત્યાં બાંધે.

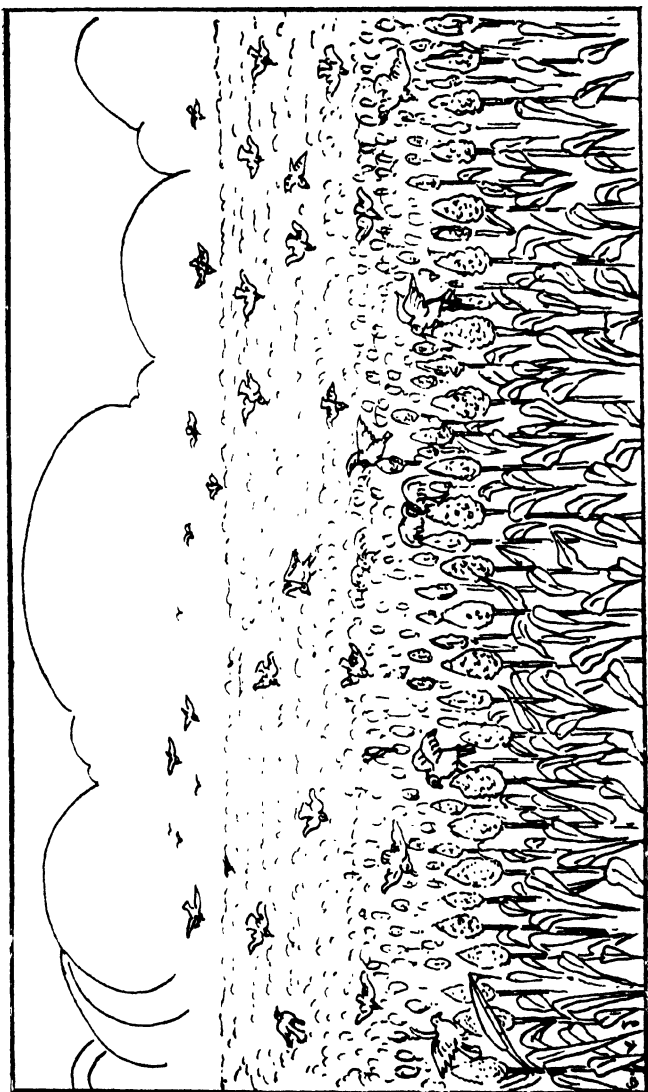
ચકલાં માળો બાંધતાં હોય, ત્યારે તો જોવાની ખૂબ જ મજા આવે. જેમ આપણે ઘર બાંધતા હોઈએ, ત્યારે કડિયાને મજૂર એક પછી એક ફિટ આપે અને કડિયો ઘર બાંધતો જાય, તેમ ચકલી પોતાનો માળો બાંધવા માટે તણખલાં, રૂ, સળીઓ, આસપાસ જ્યાં પડી હોય; ત્યાં પ્રથમ જુએ, પછી નીચે આવી બે પગ વતી કૂદતી કૂદતી સળી પાસે જાય. અને પોતાની નાની અને અણીદાર ચાંચ વડે ચીંચી ખોલતી સળીને ચાંચમાં લઈ રાજી થતી થતી માળામાં જઈ મૂકી આવે. ઘણી વાર એમ પણ બને કે એક સળી માળામાં મૂકે ને ચાર સળીઓ નીચે પડી જાય. નીચે પડી ગયેલી બધી સળીઓને ફરી વાર ચાંચમાં એક પછી એક લઈ જઈ માળામાં મૂકી આવે. કેટલાક દિવસ સુધી માળો બાંધવાનું કામ ચાલે. માળો બાંધતી વખતે ઘણી વાર અંદર અંદર તકરાર પણ થાય.

પાઠ ૧૫

ચકલી (ભાગ ૨)

ચકલી વરસમાં બે વખત ઇંડાં મૂકે છે. એક વખત જૂન માસમાં અને બીજી વખત ડિસેમ્બર માસમાં. તે દરેક વખતે પાંચથી છ ઇંડાં મૂકે છે. ચકલીનાં ઇંડાં રંગે ભૂરાં હોય છે અને તે ઉપર કાળાં ટપકાં હોય છે. ઇંડાંને સેવવા માટે ચકલી ઇંડાં ઉપર અમુક દિવસ બેસે છે. ઇંડાં સેવાઈરહે તે પછી તેમાંથી બચ્ચાં નીકળે છે.

ચકલીનાં બચ્ચાં ટેટા કહેવાય છે. એ ટેટા જ્યારે બહુ જ નાના હોય ત્યારે તેની આંખો બંધ હોય છે. નાનાં બચ્ચાંને ખવડાવવા માટે આખો દિવસ ચકલી અને ચકલો દાણા અને જીવડાં પકડી પકડીને માળામાં લઈ આવે, અને જેવી પોતાની મા માળે આવે કે ટેટાઓ ખૂબ જોરથી ચીં ચીં કરે અને ચાંચ ફાટે, એટલે ચકલી વારાફરતી બધાં બચ્ચાંને ખવડાવે. ચકલી પોતાનાં બચ્ચાંને ખવડાવવા માટે આખા ગામમાં ફરે અને ગમે ત્યાંથી જોઈતો ખોરાક શોધી કાઢે. કાનજી અને રામજી પાટલા ઉપર બેસી જમતા હોય; તો નજીકમાં બેસી ખાવાનું માગતાં હોય તેમ ચકલી અને

ચકલો ચીં ચીં કરે, એટલે કાનજી રોટલીનો ઝીણો કટકો નાખે, તે લઈ ઝટ ઊડી જાય અને અચ્ચાંને ખવડાવે.

ચકલાં ઘણી જાતનાં થાય છે. જ્યારે જરબાજરીના મોલ પાકે ત્યારે લાખોની સંખ્યામાં સીમમાં વૈયાં આવે છે. તે પણ ચકલાંની જાત છે. સાંજે જ્યારે આખી સીમમાં વૈયાં કોઈ મોટા વડ ઉપર ખેસવા આવે, ત્યારે જે અવાજ થાય તે જાણે કાપડની મિલ ચાલતી ન હોય તેવું જ લાગે. રામનગરના ચોરા સામે એક પીપળાનું ઝાડ છે, તે ઉપર સાંજે સેંકડો ચકલાં કિલકિલાટ કરી મૂકે.

છોડ ઊગતો હોય ત્યારે ચકલાં ખેડૂતને ફાયદો કરે છે; પરંતુ છોડ ઉપર દાણા થયે તેનો દુશ્મન બને છે, કારણ કે દાણા તેમનો ખાસ ખોરાક છે. ચકલીના દુશ્મનોમાં ખાસ કરીને નાગ, કાગડા, સમડી અને બાજ છે. બાજ પક્ષી ઊડતી ચકલીને નહોરમાં પકડી ખાઈ જાય. નાગ રાત્રે ચકલીના માળામાંથી ઇંડાં ખાઈ જાય.

ચકલી રંગે સફેદ અને કાબરી હોય છે, અને ચકલાની ડોક કાળી કાબરી હોય છે. ચકલીને પગે ચાર આંગળાં હોય છે. ત્રણ આગળ અને એક પાછળ. ચકલી ઝાડ ઉપર બેસે ત્યારે ઝાડની ડાળીને મજબૂત પકડીને બેસે છે.

પોતાના નિર્વાહ માટે અને પોતાનાં અચ્ચાંના નિર્વાહ માટે જે પ્રમાણે ચકલાં ઉઘમ કરે છે, તેવો ઉઘમ માણસો કરે તો કેવું સારું ! એ જ વિચાર કાનજીને સૂતી વેળા આવે.

પાઠ ૧૬

કાગડો (ભાગ ૧)

એક દિવસ કાનજીએ તેના આપુજીને સવાલ પૂછ્યો; આપુજી, જેમ જનવરોમાં શિયાળ લુચ્ચું તેમ પંખીમાં કોણ લુચ્ચું ?

આપુજી—પંખીમાં કાગડો લુચ્ચો. જે સાંભળ, હું કાગડાની વાત કહું.

એક ગામને પાદર પીપળનું ઝાડ હતું, ત્યાં કાગડી-એ માળો કર્યો. કાગડાના માળા બનતાં સુધી ગામને પાદર જે ઝાડો હોય તેના ઉપર હોય છે. જે કોઈ પંખીની જાતમાં સંપ હોય તો તે કાગડાની જાતમાં. જ્યારે આપણે ઘેર શ્રાદ્ધ વખતે વાસ નાખીએ છીએ; ત્યારે “કાગવાસ” કહીને ખીર ને રોટલીનાં બટકાં છાપરા ઉપર નાખીએ, ત્યારે એક કાગડો હોય તો

બધાને કા કા કા કહીને ઓલાવે, ને ઘડીક વારમાં ગામના બધા કાગડા ભેળા થઈ જાય.

જે કોઈ કાગડો મરી જાય, તો આખા ગામના કાગડા મરેલા કાગડાની આસપાસ કા કા કરતા કરતા ભેળા થઈ જાય; અને જાણે રોવા આવ્યા હોય તેવો દેખાવ કરી મૂકે.

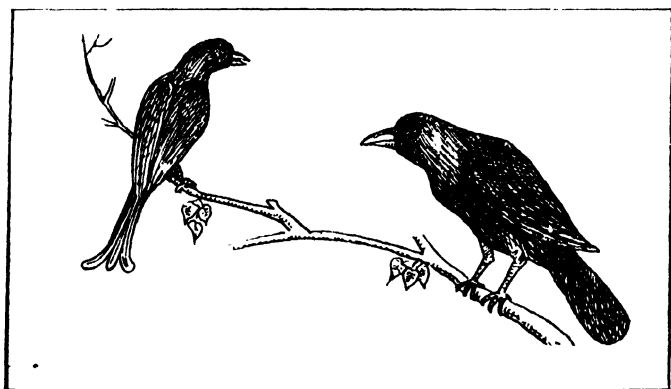
આપણે ગાયને કે ભેંસને ખાણુ આપીએ તો તેમાંથી ખાઈ જાય. બાળકના હાથમાં રોટલાના કટકા હોય, ને મોટું માણસ નજીક ન હોય, તો કાગડા હિંમતથી નજીક આવી બાળકના હાથમાંથી રોટલાના કટકા લઈ જઈ ખાઈ જાય.

સમડી અને કાગડાને બાપે માર્યાં વેર. સમડી કાંઈ ખાતી હોય, તો બે ત્રણ કાગડા ભેળા થઈ સમડી પાસેથી તે ખોરાક લીધે જ છૂટકો કરે. ઘણી વખત સાંજે આપણે સીમમાં ફરીએ, તો માલૂમ પડશે કે એક ગામના કાગડા ઊડી ઊડી બીજે ગામ જતા હોય અને બીજો ગામના ત્રીજે ગામ જતા હોય. કાગડાઓની જાતમાં જાણે કે એક જાતની વ્યવસ્થા અને ધોરણ હોય એમ આપણને લાગે. કાગડાની લુચ્ચાઈની એક વાત એમ છે કે:-

એક વખત કાગડીના માળામાં બે ત્રણ બચ્ચાં હતાં. બચ્ચાં મોટાં થયા પછી કાગડીએ બચ્ચાંને કહ્યું;

હવે તમે મોટાં થયાં, તમે ખૂબ ઊડી શકો છો, તમારે પાંખો છે, મોટે હવે હું છેવટની શિખામણ આપું છું તે સાંભળો.

તમારે સવારમાં વહેલા ઊઠવું અને કાચલની સાથે દરરોજ લડાઈ કરવી. કાચલ તે તમારી પહેલા નંબરની દુશ્મન છે.

પહેલું બચ્ચું—મા, કાચલ આપણી દુશ્મન કેમ ?

કાગડી—કાચલ પોતાનો માળો બાંધતી જ નથી. તે આપણા માળામાં પોતાનાં ઇંડાં મૂકીને નાસી જાય. કાચલનાં ઇંડાં ભૂલથી સેવીએ આપણે, કાચલનાં બચ્ચાંને ખવરાવી મોટાં આપણે કરીએ. કાચલનું બચ્ચું મોટું થાય અને બોલતાં શીખે, ત્યારે જ ખબર પડે કે આ આપણી નાતની નથી લાગતી.

બીજું બચ્યું—મા, બીજી શિખામણ શી.

કાગડી—જુઓ, છોકરાં, તમને કોઈ મારવા માટે પાણી, ઠીકરું કે કંઈ ચીજ લેવા નીચે નમે કે તુરત તમારે ઊડી જવું.

પહેલું બચ્યું—મા, તેં કીધું કે કોઈ નીચું નમે તો ઊડી જવું, પણ એમ ધારો કે કોઈની ભેટમાં કે ગજવામાં પાણી હોય તો અમારે શું કરવું ?

કાગડીએ બચ્યાંને શાખાશી આપી, અને આશીર્વાદ આપી માળામાંથી ઊડી જવાની રજા આપી.

પાઠ ૧૭

કાગડો (ભાગ ૨)

કાનજી—બાપુજી, કાગડા ખાય શું ?

બાપુજી—કાગડા રોટલા ખાય, રોટલી ખાય, ભાજપાલો ખાય, અને માંસ પણ ખાય. આપણે જે જે ખાઈએ તે બધી ચીજે કાગડા ખાય. કબૂતરને ચણ નાખીએ તો દાણા ખાવા પણ બે ત્રણ કાગડા આવે. કોઈ બળદની ડોકે છોલાઈ ગયું હોય; તેની ડોક ઉપર બેસી ચાઠાં ઉપર ધીમે ધીમે એવી રીતે છોલે,

કે બળદને ઇંજી થાય નહિ અને ધીરે ધીરે તેનું માંસ ખાય.

દરિયાકાંઠે બગલા માછલી ખાવા ભેળા થાય, અને કોઈ બગલે માછલીને પકડી હોય તો લાગ ફાવે તો બગલા પાસેથી માછલી પણ પડાવી ખાઈ જાય.

દીપડાએ શિકાર કર્યો હોય, તો તેમાંથી પણ ભાગ પડાવે. ટૂંકામાં માણસ, જનવર, અને પંખી જે કંઈ ખાય તે બધું કાગડાને ખપે. જ્યારે તીડ આવે ત્યારે કાબર તીડને ખાય. કાબરને દેખી કાગડા પણ તીડને ખાઈ જાય. કાગડા આખો દિવસ ખોરાકની શોધમાં ફર્યા કરે છે.

કાનજી—બાપુજી, કાગડી ઇંડાં કયા મહિનામાં મૂકે?

બાપુજી—કાગડી ચૈત્ર મહિનામાં માળો બાંધવાનું શરૂ કરે, અને વૈશાખ મહિનામાં છેલ્લા અડવાડિયામાં ઇંડાં મૂકે છે. કાગડી વરસમાં એક વખત ઇંડાં મૂકે છે. કાગડીનાં ઇંડાં કૂકડીનાં ઇંડાં કરતાં સહેજ નાનાં હોય છે, અને રંગે અડદિયા પથ્થર જેવાં લાગે છે. કાગડી બેથી ચાર ઇંડાં મૂકે છે.

વૈશાખ મહિનામાં છેલ્લા અડવાડિયામાં મૂકેલાં ઇંડાંમાંથી નીકળેલાં બચ્ચાં અસાડ મહિનામાં ઊડવા જેટલાં મોટાં થઈ જાય છે.

કાનજી—આપુજી, કાગડીનો માળો કેવો હોય ?

આપુજી—ગામને પાદર જઈ કોઈ પીપળ, આમલી કે લીમડાનું ઝાડ હોય, ત્યાં જઈ જોઈશું તો કાગડીનો માળો લગભગ ટોચ ઉપર બાંધેલો દેખાશે. ખેડૂતો કહે છે કે જો કાગડી તેનો માળો ઝાડમાં ઉગમણી દિશા તરફ કરે તો આથમણી દિશાનો વરસાદ આવે; અને જો દખણાદો માળો બાંધે તો ઉત્તર તરફથી સખત વરસાદ પડે; અને જો વચમાં માળો બાંધે તો ચારે દિશાનો એક ધારો વરસાદ પડે. એવી લોકવાયકા છે.

કાનજી—આપુજી, કાગડામાં સંપ છે તેવો સંપ માણસોમાં હોય તો કેવું સરસ ? કાગડાઓ પણ આપણને સંપનો પાઠ શીખવે છે. સાચું ને આપુજી ?

આપુજી—બરાબર, કાનુ તારી વાત સાચી છે.

પાઠ ૧૮

કબૂતર (ભાગ ૧)

રામનગર ગામમાં એક ઉંમર કરીને ધાંચી રહે છે. તેનો નાનો દીકરો કાસમ કાનજીની નિશાળમાં ભણે છે. કાસમ ભણવામાં હોશિયાર અને સ્વભાવે બહુ જ શાંત. કાસમને પંખી ઉપર બહુ જ પ્રેમ.

કાસમ અને કાનજી બન્ને વચ્ચે ખૂબ મિત્રાચારી. ઘણી વખત કાનજી કાસમને ઘેર જઈ પાઠ વાંચે, અને ઘણી વખત કાસમ કાનજીને ઘેર જઈ પાઠ વાંચે.

કાસમે થોડાંક કપૂતર પાળ્યાં હતાં. કાસમ કપૂતરને કેવી રીતે ઉડાડે છે, તે જોવા એક દિવસ રબને દિવસે સવારે કાનજી અને રામજી કાસમને ઘેર ગયા.

કાનજી—કાં, કાસમભાઈ, કપૂતર ક્યારે ઉડાડીશું?

કાસમ—કાનુભાઈ, તમે મારો અલારખો જોયો ?

રામજી—અલારખો કોણ ?

કાસમ—ચાલો, બતાવું.

ત્રણે જણા ફળિયામાં મોઢું આમલીનું ઝાડ હતું, ત્યાં ઓઠા ઉપર કપૂતર મોટે લાકડાનો નાનો ચપૂતરો કરેલો હતો ત્યાં ગયા. કાસમે ચપૂતરાના એક ખાનામાંથી એક સફેદ નર કપૂતર વહાલથી લઈ કાનજીના હાથમાં દીધું, અને કહ્યું, આ રહ્યો મારો અલારખો.

કાનજી—અહાહા, કાસમભાઈ, કેવો સરસ સફેદ રંગ !

કાસમ—કાનુભાઈ, હવે એને નીચે મૂકી દો. જુઓ તો ખરા, કેવી છાતી પુલાવી ઘૂઘવાટ કરે છે. ગામનાં યુવાં પારેવાં આવાં નથી હોતાં.

કાનજી—આ અલારખો તમારો માનીતો લાગે છે.

કાસમ—કાનુભાઈ, અલારખો ટપાલીની પેઠે કાગળ લઈ આવે છે. કાનુભાઈ તમે અહીં રહેજો, અને હું રામુભાઈની સાથે અલારખાને લઈ રામધાર ઉપર જઈ છું. ત્યાંથી એક ચિઠ્ઠી લખી અલારખાની ચાંચમાં આપી તમારા પર મોકલું છું. અલારખો બરાબર તમને એ ચિઠ્ઠી આપશે. આ કાસદિયું કબૂતર છે. અલારખાને મેં પઢાવ્યો છે.

રામજી અને કાસમ અલારખાને લઈ રામધારે ગયા. અહીંથી રામનગર લગભગ અર્ધો ગાઉ છેદું છે. પછી કાસમે કાનુભાઈ પર એક કાગળ લખ્યો.

રામનગર, તા. ૬-૨-૪૧

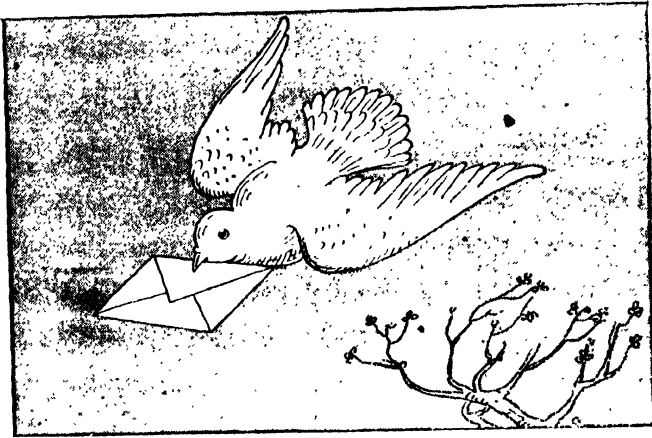
વહાલા કાનુભાઈ,

અલારખો, રામુભાઈ અને હું રામધાર ઉપર હમણાં આવ્યા. આ કાગળ લખી અલારખાની ચાંચમાં આપી અલારખાને ઉડાડીએ છીએ. અમે હમણાં જ પાછા ગામમાં આવીએ છીએ.

લી. સ્નેહાધીન

કાસમ

આ પ્રમાણે કાગળ લખી અલારખાની ચાંચમાં આપ્યો અને કાસમે ઘા કરી અલારખાને હવામાં ફેંક્યો. આ સફેદ કબૂતર ગુલાંટ મારતું મારતું ખૂબ અદ્ધર ઊડ્યું, અને થોડી વારમાં તો ગામ તરફ પહોંચ્યું. હજી કાસમ અને રામજી દોડીને ઘેર ન પહોંચ્યા, તે પહેલાં તે પહોંચ્યું. તે કાસમને ઘેર આમલીના ઓટે આવી કાનજી પાસે ખેડું. કાનજીએ તેને પકડી લીધું અને ચિઠ્ઠી વાંચી. થોડી વારમાં રામજી અને કાસમ પણ આવી પહોંચ્યા. કાનજીએ કાસમને કબૂતર સંબંધી સવાલો પૂછ્યા.

પાઠ ૧૯

કબૂતર (ભાગ ૨)

કાનજી—ગામનાં કબૂતર કાગળ લઈ જાય ખરાં કે નહિ ?

કાસમ—ગામનાં શુધાં રંગનાં કબૂતરને કોઈ પાળતું નથી. ઘોળા રંગનાં લોટણ કબૂતરની જાત બહુ જ સરસ ગણાય છે.

કાનજી—આ કબૂતરને શું ખાવાનું આપો છો ?

કાસમ—જીવાર, બાજરો, ઘઉં, ચણા, મગફળી, તમામ જાતના દાણા કબૂતર ખાય.

કાનજી—જો પારેવાં દાણા જ ખાતાં હોય, તો તો ખેડૂતનાં તે દુશ્મન ગણાય.

કાસમ—હા, કાનુભાઈ, ખળામાં જ્યારે ખેડુઓ જીવાર, બાજરો મસળતા હોય, ત્યારે ગામનાં બધાં કબૂતર ખળામાં દાણા ખાવા જાય.

કાનજી—પારેવાં માળો ક્યાં બાંધે ?

કાસમ—આપણા દેશમાં મોટાં શહેરોમાં કબૂતરના ચબૂતરા બાંધેલા હોય છે. ત્યાં નાનાં નાનાં ઘરો હોય તેમાં કબૂતરો ઇંડાં ચૂકે છે.

ગામડામાં ખાસ કરીને જૂના પડતર કૂવા હોય અને તેમાં હવા ઠંડી હોય, ત્યાં કબૂતર ભેખડોમાં માળા કરે છે અને ઇંડાં મૂકે છે. કબૂતરનો માળો બેડોળ હોય છે; ઝીણાં મોટાં સાઠીકાં આડાંઅવળાં મૂકી તે માળો બનાવે છે.

ઘણી વખત તેમાંથી બધાં સાઠીકાં એટલે આખો માળો કબૂતરની કમ આવડતને લઈ કૂવામાં પડી જાય છે. ઘણી વખત ઇંડાં પણ માળામાંથી પડી જાય છે અને ફટી જાય છે.

ઘણી સુંદર નિશાળો તથા કચેરીઓના ગોખમાં થઈ પારેવાં અંદર માળા નાખે છે અને ચરક ચરક કરી મકાન બગાડે છે. એની ચરક દવાના કામમાં વપરાય છે, કારણ કે તે ગરમ છે.

માદાને બીજી વખત ઇંડાં મૂકવા ટાણું થાય, ત્યાં સુધી કબૂતરનાં બચ્ચાં ઘણે ભાગે તેનાથી અલગ થતાં નથી; જેથી તે માદા અને નર તેને હેરાન કરી નસાડે છે.

કબૂતરની માદા વરસમાં બે વખત ઇંડાં મૂકે છે. ઇંડાં સફેદ રંગનાં હોય છે. તેને નર અને માદા બંને સેવે છે. બચ્ચું પરિપક્વ થાય એટલે ઇંડાં ફેાડી બચ્ચાં નીકળે છે. મે અને નવેમ્બર માસમાં તેના માળામાં ઇંડાં જોવાની મજા આવે છે.

કખૂતરનાં ઇંડાં ખાવા ઘણી વખત ઘો આવે છે. સાપ પણ તેને હેરાન કરે છે.

કખૂતર ઝીણી ઘોળી રેતી ત્રણ પહોરમાં પચાવી શકે છે, એવી જૈનોની વાત છે.

“કખૂતરને ચણ” એ (જૈન ધર્મના) પરોપકારનું એક પગલું છે. ખીજં પંખી કરતાં કખૂતર ગરીબ છે. કખૂતર એ એનું ખાસ નામ છે; પણ કૂવા કાંઠે પાળ ઉપર જોવામાં આવે છે, તેથી તે પારેવાં પણ કહેવાય છે.

ઘોળુ, રાતું અને ભૂખરું એવી એની ત્રણ જાત છે. યુરોપમાં સમાચાર પહેંચાડી આવવાની હરીફાઈમાં કખૂતરો ઉત્તમ કામ કરે છે, અને તેમાં મોટી રકમનાં ધનામે જીતે છે.

કાનજીને તેવાં કખૂતર રાખી આ દેશમાં તેનો ઉપયોગ કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા થઈ, ને તે તેણે નવ-રાશની વેળાએ તેના બાપુજીને જણાવી.

પાઠ ૨૦

*કરોળિયો ને માખી

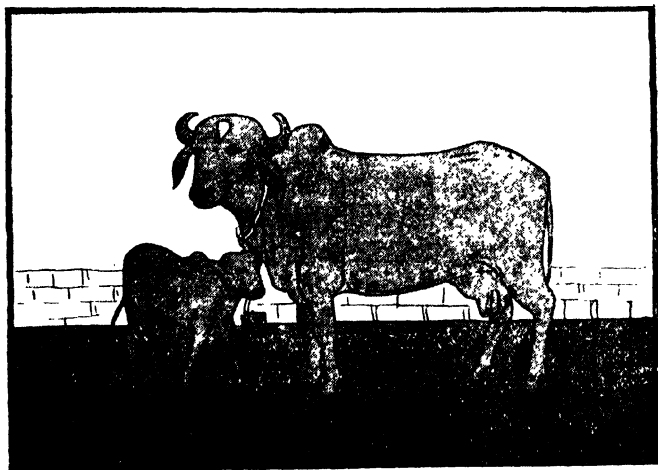
કરોળિયો કહે માખીને,
 ‘આવ તું ઘરની માંય,
 આણું સુંદર ઘર બીજે
 ભાળે નહિ તું કયાંય. ૧

ગોળ ફરતી નિસરણીએ
 ચડી ઉપર તું આવ,
 કંઈ કંઈ મનહર વસ્તુઓ
 દેખાડું તને ત્યાંય.’ ૨

* અંગ્રેજી ઉપરથી

‘ના, રૈ ના,’ માખી વદે,
 ‘મનડું નવ લોભાય,
 ગોળ ફરતી નિસરણીએ
 જાય તે પાછું થાય.’ ૩

પાઠ ૨૧
 ગાયની ઓળખાણ

આજે રામનગરની શાળાના માસ્તર સાહેબ;
 બીજી ચોપડી લણુતા બાળકોને ખેતી-વિજ્ઞાન વાચન-
 માળાનો પહેલો પાઠ શીખવવાના છે. રામનગરમાં

સારામાં સારી ગાય પટેલને ત્યાં છે. માસ્તર સાહેબે પટેલને કહી રાખ્યું હતું, કે આજે નિશાળનાં છોકરાં તે ગાય જોવા તેમને ઘેર આવશે. પટેલના દીકરા સામતે પોતાની ગાયને અને તેની વાછરડીને હાથ ફેરવી ખૂબ સાફ કરી રાખી હતી. માસ્તર સાહેબ નિશાળેથી બધાં છોકરાંઓને બખ્ખેની હારમાં ચલાવી પટેલને ઘેર ફળિયામાં લઈ આવ્યા.

ગાયને ફળિયામાં એક ખીલે બાંધી હતી, તેના ફરતું કૂંડાળું કરી છોકરાંઓ બધાં બેસી ગયાં. પટેલ ગાયને ખંજવાળતા હતા અને સામત ગાયની વાછરડીને ખંજવાળતો ઊભો હતો. ગાય પોતાની વાછરડીને જીભથી સાફ કરતી હતી.

માસ્તર સાહેબ—બોલો, કાનજી, આ ગાયનો રંગ કેવો છે ?

કાનજી—જી, સાહેબ, લાલ રંગ છે.

માસ્તર સાહેબ—રંગમાં ખીનું કંઈ તમે જોઈ શકો છો ? પુરુષોત્તમ, તમે બોલો.

પુરુષોત્તમ—જી, મને ખબર નથી.

માસ્તર સાહેબ—જુઓ, તેના કપાળમાં ઘોળું ટીલું છે. વળી તેના પેટ ઉપર ઘેરા રંગનું એક

લાખું છે. દેશાણુ ગાયની તે નિશાની છે. કાનજી તમે ઊભા થાઓ અને ગાય પાસે જઈ માથાનું વર્ણન કરો.

કાનજી ઊભો થઈ ગાય પાસે ગયો અને બોલ્યો.

૧. આ ગાયનું માથું છે.

૨. આ ગાયની બે આંખો છે, તેનાથી ગાય આપણને જુએ છે.

૩. આ ગાયના બે કાન છે. કાન લાંબા, જૂલતા અને અંદર વળેલા છે. કાનથી ગાય સાંભળે છે.

૪. આ ગાયનું નાક છે. તેમાં બે નસકોરાં છે. તેનાથી ગાય શ્વાસ લે છે.

૫. ગાયના માથા ઉપર બે શીંગડાં છે. તે ઉપરથી વળેલાં છે. શીંગડાંની નીચે કપાળ આવેલું છે. ગાયનું કપાળ ઊપસેલું છે.

૬. આ ગાયનું મોઢું છે. મોઢામાં દાંત અને જીભ છે; જેથી ગાય ખડ, કપાસિયા, ગદબ, વગેરે ખાય છે.

૭. શીંગડાંની પાછળ ડોક આવેલી છે.

માસ્તર સાહેબ—રામજી, તમે ગાયના આગલા ભાગનું વર્ણન કરો. કાનજી, તમે બેસી જાઓ.

રામજી—૧. ગાયને કુલ ચાર પગ હોય છે. આ બે આગલા પગ કહેવાય છે. દરેક પગમાં ખરી હોય છે.

ખરીની વચ્ચે ફાટ હોય છે. ખરી ઉપર નળા અને ઢોંચણ આવેલા હોય છે.

૨. આગલા બે પગ વચ્ચે છાતીનો ભાગ આવેલો છે.

૩. છાતીથી મોઢા સુધીનો ભાગ તે ગળું કહેવાય છે.

૪. ગળા ઉપરની ચામડી અડતાં ઘણી જ લીસી લાગે છે.

૫. આગલા પગના ઉપરના ભાગને બાવડાં કહેવાય છે.

માસ્તર સાહેબ—સામત, તમે હવે ગાયના પેટ, આંત્ર અને પીઠનું અવલોકન કરી વર્ગને કંઈક સમજાવો.

સામત—જી, સાહેબ. ૧. ગાયના આગલા અને પાછલા પગ વચ્ચેનો ભાગ છે, તે પેટ કહેવાય છે.

૨. પેટની બન્ને બાજુએ પાંસળીઓ આવેલી હોય છે. પાંસળીઓ વચ્ચે પોલાણવાળી જગામાં ફેફસાં વગેરે આવેલાં હોય છે.

૩. ગાયનું પેટ જેમ મોટું તેમ સારું, કારણ કે ફેફસાંને પુષ્કળ હવા મળવાથી ગાય તંદુરસ્ત રહે છે.

૪. પેટની નીચે દૂધની નસ અને દૂધકુંઠ આવેલાં છે. જેમ દૂધની નસ જડી અને ઊપસેલી તેમ ગાય

વધુ દૂધ આપે છે. ગાય વધુ દૂધ આપે કે નહિ તે દૂધની નસ જોવાથી ખબર પડે છે.

૫. દૂધની નસ દૂધકૂંઠમાંથી નીકળી આઉ તરફ જાય છે.

૬. ગાયનું આઉ ગોળાકાર હોય, અને તેમાં આવેલા ચાર આંચળો સમચોરસ અને એકસરખા હોય તેમ આઉ સારું ગણાય. મોટા આઉવાળી ગાયમાં વધુ દૂધ, નાના આઉવાળી ગાયમાં ઓછું દૂધ.

૭. આઉ ઉપરની રુવાંટી ખરસટ હોય તે સારું ન ગણાય; જેમ આઉ અડવામાં સુંવાળું અને પાતળું તેમ દૂધનું પ્રમાણ વધારે.

માસ્તર સાહેબ—શામજી, તમે ગાયના પાછલા પગનું વર્ણન કરો. સામત, તમે બેસી જાઓ.

શામજી—જી, સાહેબ. ૧. દુઝણી ગાય ઉભેલી હોય ત્યારે તેના પાછલા પગ પાછળથી પહોળા હોય તેમ તે ગાય સારી ગણાય. આ ગાયના પાછળના પગ પહોળા છે. આઉ મોટું હોય તો જ તેમ થઈ શકે. નાના આઉવાળી ગાયના પાછલા પગ સાંકડા અને ભેળા રહે છે.

૨. ગાયનું પૂંછડું જેમ લાંબું તેમ સરસ.

માસ્તર સાહેબ—જુઓ, સાંભળો, હવે આપણે ગાયને પારખતાં બરાબર શીખવા માટે તેમાં જુદા જુદા અવયવના માર્ક આપતું પત્રક બનાવીશું.

—: ગાયનું અવલોકન :—

પત્રક

૧ : સામાન્ય દેખાવ	કુલ માર્ક	મળેલા માર્ક
કદ, ઉંમર, રંગ, દૂધ	૨૦	૧૫
૨ માથું, આંખ, કાન, નાક, મોઢું, શીંગડાં	૨૦	૧૬
૩ આગલો ભાગ આગલા પગ, છાતી, ડોક, બાવડાં	૨૦	૧૫
૪ પેટ, પીઠ, પાંસળીઓ, આઉ, આંચળ.	૨૦	૧૬
૫ પાછલો ભાગ પાછલા પગ, થાપા, પૂંછડું.	૨૦	૧૬
	<u>૧૦૦</u>	<u>૭૮</u>

આ પ્રમાણે ગાય વિષે પુષ્કળ માહિતી મેળવી છોકરાઓને લઈ માસ્તર સાહેબ નિશાળે ગયા.

પાઠ ૨૨

સુથારની કોઠ (ભાગ ૧)

રામનગરમાં મકનજી મિસ્ત્રી કરીને એક સુથાર રહે છે. મકનજી મિસ્ત્રીને આખા ગામના બધા લોકો મકનભાઈ કહીને બોલાવે, અને ગામનાં છોકરાં મકનકાકા કહે. મકનભાઈની હંમર હાલ પાછી ગઈ છે; પણ જ્યારે મકનજી જીવાન હતા, ત્યારે દશ વરસ આફ્રિકા કમાવા ગયા હતા. મકનભાઈ સુથારી-

કામ સાથે લુહારીકામ, અને કડિયાકામ પણ જાણે. રામનગરમાં જેટલાં મકાન નવાં બંધાય, તેટલાં બધાં ઉપર મકનભાઈની દેખરેખ જરૂર હોય. આખા ગામમાં મકનભાઈના પ્રમાણિકપણાની તો શાખ પડી ગઈ છે.

મકાન ચણાવવામાં કઈ જગ્યાએ બારીબારણાં મુકાવવાં, કેવા ઘાટનાં મુકાવવાં, એ મકનભાઈ બરાબર જાણે. બારી બારસાખ મૂકવામાં, ઘરની છતનાં લાકડાં સસ્તાં અને સારાં શહેરની બજારેથી લેવામાં, મકનભાઈની પૂરી જરૂરત પડે. મકનભાઈ બધા તરફ સરખો ભાવ રાખી બધાનું કામ પોતાનું જ ગણીને એક દિલથી કરી આપે.

રામનગરમાં મકનભાઈની કોઠ છે. મકનભાઈ કામ કરતા હોય ત્યારે ગામના કેટલાક ખેડૂતો કોઠમાં આવે. મકનભાઈ ખેડૂતો સાથે વાત કરતા જાય અને પોતાનું કામ કરતા જાય. કયા ખેડુએ કઈ વાડીમાં શું વાવ્યું છે, તે મકનભાઈ બરાબર જાણે. કોઈ ખેડૂતને નવું હળ બનાવવું હોય, તો બોલાવે મકનભાઈને. કોઈ ખેડૂતના નવાણ ઉપર મંડાણ નાખવું હોય, તો વાડીએથી ખેડૂતનો દીકરો દોડતો આવી મકનકાકાને બોલાવે. મકનકાકા માથે ફાળિયું વીંટી, ખભે વાંસલો,

કુહાડો રાખી અને બીજ હાથમાં વીંધણું, સાયડી, કરવતી અને ધંધુણી લઈ વાડીએ જવા ઊપડે.

વાડીએ પહોંચ્યા પછી તુરત જ કામે લાગી જાય. વાંસલેથી પાવડાના છેડા ચોરસ ઘડે, વીંઝણેથી પાવડાના ઘડેલા છેડાના માપ પ્રમાણે બીજ લાકડામાં વીંધ પાડે. પાવડા બેસાડી મંડાણ બે કલાકની અંદર તૈયાર કરી આપે.

ખેતીનાં તમામ ઓજારો જેવાં કે હળ, કળિયું, સમાર, બેલી, એકલિયું, ગાડાં, ગાડી, સાંબડા, દાઢા, ધૂંસરું, ગરેદી, સૂયા, ખંપાળી, ખાટલાના તથા માંચીના પાયા, ખાટલાની ઈસો, ઊપળાં, તરેલાં, ચિચોડાની બંગીઓ, ખરપિયા, કોદાળી, ત્રિકમ, દાતરડાં, પાવડાના હાથા એમ ઝીણું મોટું બધું કામ મકન મિસ્ત્રી જે જે ખેડુને જેની જેની જરૂર હોય, તે વિના વિલંબે કરી આપે.

મકન મિસ્ત્રીના હાથે બેસાડેલા રંગિત ઢાલિયાનાં, ઘોડિયાનાં અને પલંગનાં સાલ કદી મોળાં પડે નહિ, એવી એની સાલ બેસાડવાની આવડત. લાકડાની જતો કેટલી હોય છે, કેવી જતના લાકડામાંથી કેવી ચીજ બને, તે તથા લાકડાના જુદા જુદા દોષો એ બધું મકનભાઈ જાણે.

વેપારીના ઘરમાં બેસવાના પાટલા, વેલણા, ખીંટીઓ, દુકાનમાં વસ્તુઓ ગોઠવવાની નાની મોટી પેટીઓ, પટારા, અભરાઈઓ, બાંકડા, મેજ, નાની ત્રિપાઈઓ તેમજ કપડાં રાખવાનાં કપાટો, ખુરસીઓ, વગેરે ચીજો પણ મકનભાઈને આવડે. આફ્રિકામાંથી કેટલીક ખુરસી તથા મેજનાં ચિત્રોવાળી ચોપડીઓ મકનભાઈ લઈ આવ્યા છે, તેમાંથી જે નમૂનો બતાવે તે પ્રમાણે ખુરસી, મેજ, કે કપાટ બનાવી આપે.

પાઠ ૨૩

સુથારની કોઠ (ભાગ ૨)

વરસમાં બે દિવસ મકનભાઈની કોઠ જોવા રામ-નગરની શાળાના વિદ્યાર્થીઓ જાય. મકન મિસ્ત્રીની કોઠમાં જે જે સાધનો હતાં, તેની નોંધ એક વખત કાનજીએ પોતાની નોંધપોથીમાં કરી લીધી. એ નોંધ નીચે પ્રમાણે હતી.

—: સુથારની કોઠમાંનાં સાધનોની નોંધ:—

નં. સાધન

ઉપયોગ

૧. મોટી કરવત

મોટા લાકડાના બીમમાંથી પાટિયાં પાડવા માટે.

નં સાધન

૨. આડિયું

૩. કરવતી

૪. કુહાડો

૫. વાંસલો

૬. ચોરસી

૭. વીંધણું

૮. સાયડી

૯. ઘણુ

૧૦. છીણી

૧૧. વેણું

૧૨. પકડ

ઉપયોગ

મોટાં પાટિયાંમાંથી નાનાં પાટિયાં કરવા તથા આવળના વેઢાના કટકા કરવા માટે

ઝીણું દેવદારનાં પાટિયાંના કટકા કરવા માટે.

ઊભાં ઝાડોનાં થડ તથા ડાળો કાપવા માટે તથા લાકડાં ફાડવા માટે.

કાપેલાં લાકડાંને છોલવા માટે.

બારસાખ વગેરેના લાકડામાં વીંધ પાડવા માટે.

ચોરસ, ઝીણું અને ઊંડું વીંધ પાડવા માટે.

ગોળ વીંધ પાડવા માટે.

આવળનાં લીલાં લાકડાં ફાડવા છીણી ઉપર પછાડવા માટે.

લીલાં કઠણ લાકડાં ફાડવા માટે.

લોઢાના પાટામાં વીંધ પાડવા માટે.

ચૂંકા ખેંચી લેવા માટે.

નં. સાધન

ઉપયોગ

૧૩. કાપણી

તાંબાપિત્તળના તાર કાપવા
માટે.

૧૪. હથોડી

ખીલા ઠબકારવા માટે.

૧૫. તણી

ત્રાંસા લાકડાનો વેર કાઢવા
તથા વાંકિયા કાઢવા માટે.

૧૬. નિસાતરો

ઐજરની ધાર કાઢવા માટે.

૧૭. ગરમી

બારસાખમાં લીટો કરવા માટે.

૧૮. ધંધુણી

સાયડી ઉપર દોરડી વીંટવાની
હોય તેને ધંધુણી કહેવાય.

૧૯. રંદો

૨૦. દેરાજ

૨૧. વીટ

૨૨. ખરસિયો

૨૩. કાટખૂણો

} પાટિયાં લીસાં કરવા માટે.
}

કપાટ, ખુરસીઓના સાંધા
બેસાડવામાં માપ માટે.

૨૪. ફૂટ

માપવા માટે.

૨૫. ડીસમીસ

પેચમાંથી સ્ક્રૂ કાઢવા માટે.

૨૬. બેધારિયો

બારસાખમાં લીટા કરવા માટે.

૨૭. ઘોડી

લાકડું નાખવા માટે.

૨૮. કઢામણું

લાકડું વહેરવા માટે ઊંલું
રાખવા.

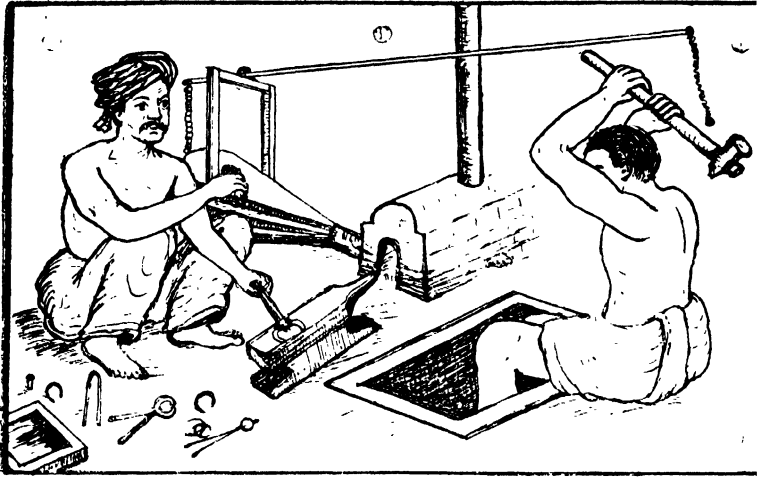
નં. સાધન	ઉપયોગ
૨૯. લેવલ	લેવલ લેવા માટે.
૩૦. ફીલફીલ	પાટિયાનું સાંધ બેસાડવા માટે.
૩૧. ગોળફીલ	બારસાખમાં ગોળ હાંસો કરવા માટે.

આ નોંધ કાનજીએ શાળાના માસ્તર સાહેબને બતાવી, અને શાળામાં જઈ બધા છોકરાઓને તે પ્રમાણે નોંધ કરવા સૂચના કરી.

પાઠ ૨૪

લુહારની કેાઠ (ભાગ ૧)

રામનગર ગામમાં ત્રિકમજી લુહાર રહે છે. ગામના લોકો ત્રિકમભાઈ કહીને તેને બોલાવે. ત્રિકમભાઈ લુહારી કામમાં બહુ જ હોશિયાર. ત્રિકમભાઈએ એક વખત છ હોર્સ પાવરનું એન્જિન લઈ રામનગરમાં ઘંટીનો સંચો નાખ્યો હતો; પણ થોડાક દિવસ પછી સંચો બંધ કર્યો, કારણ કે સંચાવાળી ઘંટી ચલાવવાથી લોટમાંથી સત્તવ ઊડી જાય છે તથા ઘણા ગરીબ માણસોની રોજી તૂટી જાય છે, એવી તેની ખાતરી થઈ. રામનગર ગામમાં બધાં ઘરોમાં હાથની ઘંટીથી લોટ પિસાય છે.

પોલની વાડીમાં ચાર કોસનું પાણી થયું, ત્યારે એંજિન અને પંપ ગોડવવા માટે પોલે ત્રિકમભાઈની સલાહ લીધી હતી. કેટલી જાતનાં એંજિનો કઈ કઈ કંપનીમાં મળે છે, તે બધું ત્રિકમભાઈ જાણે. એંજિનની શી કિંમત પડશે, રેલવે નૂર કેટલું લાગશે, એંજિન આવ્યા પછી વાડીમાં તેને કયે ઠેકાણે ગોડવવું, સિમેન્ટનો ઓટો કેવો મજબૂત બાંધવો, તેમાં એંજિન ગોડવી એંજિનની ગરેડી પંપની ગરેડી સાથે કેવી રીતે લગાડવી, તે બધું ત્રિકમભાઈ સિવાય ગામમાં કોઈને ન આવડે. “મારો દીકરો સામત નિશાળમાંથી ભણીને ઊઠી જાય, તે પછી તમે એને એંજિન હાંકતાં

શીખવજો, ” એમ પટેલે ઘણી વાર ત્રિકમભાઈને કહેલું. પટેલની વાડી ઉપર આળીસ વીધાનું પીત તે ઍજિન વિના પૂરું પડે તેમ નથી.

દરરોજ સવારમાં રામનગરના ચોરામાં આપણે ખેડા હોઈએ, ત્યારે ત્રિકમ લુહારની કોઢમાંથી ધમણનો અવાજ આવ્યા કરે, અને થોડી થોડી વારે ડમ્ ઢફ, ડમ્ ઢફ, ઢફ ઢફ એવા અવાજો આવે, ત્યારે બધા જાણે કે ત્રિકમભાઈ કોઢમાં કામ કરે છે.

રામનગરના ખેડુઓને કળિયાની રાંપ જોઈતી હોય કે હળની કોશ જોઈતી હોય, અગર કૂવામાંથી પાણી ખેંચવા લોઢાનો કોસ જોઈતો હોય, તો તે બધું ત્રિકમ લુહારની કોઢમાંથી વેચાતું મળે. ત્રિકમભાઈની કોઢે તગારાં, દાતરડાં, ધારિયાં, સાણસી, કડછી, તાવેથો, લોઢી, તવી, તેમજ ગોળ પકાવવાની કડાઈઓ પણ બનાવાય. ત્રિકમભાઈની કોઢે સવારથી બપોર અને બપોરથી સાંજ સુધી ધમણના ફૂંકિયા આગળ આવેલી ચૂલમાં ધગધગતા કોલસા બળ્યા જ કરતા હોય.

ગાડાનાં પૈડાંને ધગધગતો પાટો ચડાવતી વેળા ગામનાં છોકરાંનું ટોળું ત્રિકમભાઈ લુહારની ચપળતાનાં મનમાં વખાણ કરતું, ચારે તરફ ઊભું રહી

જેઈ રહે. કળિયાની રાંપને લાલચોળ થઈ જાય તેટલી ખૂબ તપાવી ત્રિકમભાઈ સાણસી વતી રાંપને મજબૂત પકડી તેને એરણ ઉપર રાખી હથોડાના ધા કરે, તે વખતે ત્રિકમભાઈના ચહેરા ઉપર લુહારી વિદ્યાનું તેજ ઝળકી ઊઠે.

રામનગર ગામના લોકોને જેમ મકનજી મિસ્ત્રી વિના ન ચાલે, તેમ ત્રિકમભાઈ લુહાર વિના પણ ન ચાલે. મકનભાઈ હજી બનાવે તો ત્રિકમભાઈ પાસેથી હજીની કોશ લેવી જોઈએ. જે મકનભાઈ ખેડૂતની વાડીએ મંડાણ માંડી દે, તો ત્રિકમભાઈ પાસેથી લોઢાનો કોસ ખરીદવો પડે. ખેડૂતો જે ત્રિકમભાઈ પાસેથી ત્રિકમ અને કોદાળી ખરીદે, તો મકનભાઈ પાસે ત્રિકમ અને કોદાળીના હાથા માટે જરૂર જોઈએ. રામનગર ગામને સુથારની પણ જરૂર અને લુહારની પણ જરૂર.

પાઠ રપ

લુહારની કોઠ (ભાગ ૨)

ત્રિકમભાઈની કોઠમાં રામનગરની શાળાના આળકો વરસમાં ઐ વખત જાય, અને કોઠમાં જે જે સાધનો વતી ત્રિકમભાઈ કામ કરતા હોય તેની નોંધ નીચે પ્રમાણે કરે.

નં. સાધન	ઉપયોગ
૧. ધમણ	ભઠ્ઠીમાં નાખેલા કોલસામાં અગ્નિ ધ્રુંકાવવા માટે.
૨. ઐરણ	અગ્નિમાં તપાવેલા લોઢાની ચીજોને ઐરણ ઉપર રાખી હથોડા વતી ટીપવા.
૩. હથોડા	તપાવેલા લોઢાને વાળવા, લંબાવવા અને ટીપવા માટે.
૪. ધણ	ગાડાના પાટા તેમજ કળિયાની રાંપોને તપાવી ટીપવા માટે.
૫. સાણસી	તપાવેલા લોઢાની ચીજો પકડવા માટે (ત્રણ જતની હોય છે.).
૬. કાગડી	કાગડાની ચાંચ જેવા વાંકા વાળેલા સોયાવાળી સાણસી.

નં. સાધન

ઉપયોગ

૭. ચાંપવાળી

તપાવેલું લોઢું પકડવાની ત્રણ કે ચાર આંગળ પહોળી સાણસી.

૮. ચવડો-હથોડી

ધગાવેલા લોઢાને ટીપવા માટે.

૯. વેણું

ધગાવેલા લોઢામાં વીંધ પાડવા માટે.

૧૦. છીણી

લોઢું કાપવા માટે.

૧૧. કાપણી

પતરું તથા વાળા કાપવા માટે.

૧૨. એકલવાય

સાંધા તથા કૂંડલિયો કરવા માટે.

૧૩. પટાસણું

લોઢાને વાળવા માટે દસ્તા જેવું નાનું મોટું ત્રણ જાતનું હોય છે.

૧૪. અતરડો

ધારિયાની ધાર કાઢવા માટે.

૧૫. કાનસ

લોઢાં ઘસવા માટે.

૧૬. કંપાસ

લોઢાનાં પતરાં ઉપર ગોળાકાર આકૃતિ દોરવા માટે.

૧૭. કાકચણી

દાતરડાં કાકરવા માટે.

૧૮. સીધરો

લોઢાની વસ્તુ પકડવા માટે લાકડાનું બનાવેલું ઓળર.

નં. સાધન
૧૯. આપણુ

ઉપયોગ
વળી ગયેલાં લોઢાં સીધાં
કરવા માટે.

દરેક વિદ્યાર્થીએ આ પ્રમાણે નોંધ કરવી જોઈએ.

પાઠ રક
કુંભારવાડો.

રામનગર ગામમાં એક કુંભારવાડો છે. તેમાં ત્રણ
કુંભારનાં ઘર છે. રામનગરની શાળાના વિદ્યાર્થીઓ
આજે હરજી કુંભારને ઘેર માટીનાં વાસણો કેમ બને છે
તે જોવા આવ્યા છે.

હરજીભાઈ ફળિયામાં ઉભડક પગે બેસી એક નાના પરોણાના કટકાથી સામે ગોઠવેલા ચાકડાને ખૂબ જોરથી ફેરવતા બેઠા હતા. ચાકડાના પૈડાની વચ્ચેવચ્ચે લીની માટીનો પિંડ હતો. હરજીભાઈની બાજુમાં એક પાણીનું કૂંડું હતું અને કૂંડામાં થોડુંક પાણી અને લીની માટીથી ખરડાયેલો દારીનો કટકો હતો.

હરજીભાઈની સામે પકવેલા સો બસો વડા, ચાળી-સેક માટલાં અને દશબાર ગોળા, ફળિયામાં બાંધેલા ચોટા ઉપર ઊંઘાં વાળી ગોઠવી મૂક્યાં હતાં. સામેના ખૂણામાં બસોક તાવડીઓ, પચાસ કથરોટો અને થોડાંક હાંડલાં પણ વેચવા સારુ રાખેલાં હતાં.

હરજીભાઈના મકાનની ઓસરીમાં શ્રીકૃષ્ણ અને ગાય, હનુમાનજી, શ્રીરામચંદ્રજી, લક્ષ્મણ, સીતા, મોર, પોપટ અને મગર, વગેરે જતજતનાં માટીનાં રમકડાં રાખેલાં હતાં. આ સિવાય કાચો માલ નિભાડા માટે તૈયાર કરેલો તે પણ વણો હતો. બાજુના ઘરમાં બીજા કુંભારભાઈનું ઘર હતું. ત્યાં તે ભાઈ ટપલાંથી માટીનો ઘડો ઘડતા હતા. ત્રીજા કુંભારભાઈ વાડામાં જઈ નિભાડો પકાવતા હતા.

માસ્તર સાહેબ અને શાળાના બાળકોને આવતા જોઈ હરજીભાઈએ કહ્યું:-

હરજીભાઈ—માસ્તર સાહેબ, પધારો, પધારો.

માસ્તર સાહેબ—હરજીભાઈ, રામરામ. આજે નિશાળના બાળકોને તમે માટીનાં વાસણો શી રીતે બનાવો છો, તે બતાવવા લઈ આવ્યો છું. તમને હરકત નથીને ?

હરજીભાઈ—આપલા, ભલે આવ્યા. નિશાળ આખી અમારે આંગણે ક્યાંથી ? બોલો તમારે શું બેઠું છે ?

માસ્તર સાહેબ—અમે તમને કેટલાક સવાલો પૂછીએ, તેમાંથી તમે જે જણતા હો તેના જવાબ આપજો.

હરજીભાઈ—ભલે, પૂછો જે પૂછવું હોય તે.

કાનજી—હરજી કાકા, આ માટીનાં વાસણો બનાવવા તમે માટી ક્યાંથી લઈ આવો છો ?

હરજીભાઈ—જુઓ, આપણા ગામને પાદર નદી છે. નદીને સામે કાંઠે પટેલની વાડીને માર્ગે મોટો વડ છે. તેની બાજુમાંથી અમે માટી ખોદીને લઈ આવીએ છીએ.

કાનજી—આ વાસણો મોટે કેવા પ્રકારની માટી તમે પસંદ કરો છો ?

હરજીભાઈ—ભાઠાળ જમીન હોય અને જેમાં સાવ કાંકરી ન હોય, તેવી જમીનની માટી ઠામ બના-

વવા માટે ઉત્તમ ગણાય. ઇંટો માટે, નળિયાં માટે, અને માટીનાં રમકડાં માટે જુદી જુદી માટી પસંદ કરવામાં આવે છે.

રામજી—હરજી કાકા, જુદી જુદી માટીનાં નામ શું છે, અને તેનો ઉપયોગ કેવી રીતે થાય છે ?

હરજીભાઈ—કાળી માટી ઇંટ, ગોળા, હાંડલાં, માટલાં, પાટિયા ને તાવડી બનાવવામાં વપરાય છે. ઘોળી માટી બનાવેલાં ઢામ ઉપર પોલીશ કરવામાં તથા લાલ માટી પણ પોલીશ કરવામાં તથા ગોળાઓ ઉપર ચિત્રકામ કરવામાં વપરાય છે.

પુરુષોત્તમ—કાકા, આ માટી તમે નદી કાંઠેથી અહીં કેવી રીતે લઈ આવો છો ?

હરજીભાઈ—અમારાં ગધેડાં હોય તેની પીઠ ઉપર છાલકાં ભરી બધી માટી લઈ આવીએ.

રામજી—માટી અહીં લાવ્યા પછી તમે શું કરો ?

હરજીભાઈ—બધી માટીને ફળિયામાં ઢગલો કરી તેનો આરો નાખીએ.

કાનજી—આરો એટલે શું ?

હરજીભાઈ—ગોળ કુંડાળામાં માટી પાથરી વચમાં પોલ રાખી તેમાં ખૂબ પોણી રેડી માટી અને પાણીનું મિશ્રણ થાય તેને આરો કહેવાય. આરો તૈયાર કરી

પગથી ખૂબ ગૂંદીએ, ત્યારે માટી સાથે પાણી ભળી જાય. જે માટી ફાટી જાય તેવી વધુ પડતી ચીકણી હોય તો તેમાં ચાળેલી રાખ પણ ભેળવીએ. જુઓ, સામે રાખનો ઢગલો પડ્યો છે.

માસ્તર સાહેબ—આરો થઈ રહ્યા પછી શું કરો ?

હરજીભાઈ—પછી માટીના એકસરખા પિંડ બનાવી ચાકડાની બાજુમાં મૂકીએ, અને ચાકડા ઉપર જેવો આકાર બનાવવો હોય તેવો આકાર એ પિંડમાંથી ઉતારીએ. જુઓ, હું છોકરાંઓને નળિયાં કેવી રીતે ઊતરે; તથા પાટિયા, ઘડા, માટલાં, ચાકડા ઉપર કેવી રીતે ઊતરે છે તે બતાવું છું.

એમ કહી હરજીભાઈએ પ્રથમ એક નળિયું, પછી એક પાટિયો, પછી એક ઘડો અને પછી એક માટલું ચાકડા ઉપર ઉતારી છોકરાંઓને બતાવ્યું.

કાચો માલ તૈયાર થયા પછી બધાને પકાવવા નિભાડો ગોઠવવો જોઈએ. નિભાડામાં કચરો, સાંઠીઓ, વગેરે ભેળું કરી બધાં ઠામ અગ્નિમાં પકાવવામાં આવે છે. નિભાડો જેવો હોય, તો જુઓ સામે એક ભાઈ ત્યાં નિભાડો સળગાવવા ગયા છે. માસ્તર સાહેબ અને છોકરા નિભાડો જેવા ગયા, અને ગામડામાં વપરાતાં માટીનાં ઠામોની નોંધ નીચે પ્રમાણે કરી.

—: માટીનાં ઠામની નોંધ :—

નંબર નામ	ઉપયોગ
૧. ગોળો	ઘરમાં પાણી ભરવા માટે.
૨. માટલું	કૂવા ઉપરથી પાણી લઈ આવવા માટે.
૩. ઘડો	કૂવામાંથી પાણી સીંચવા માટે.
૪. માટલી	લોટ રાખવા માટે.
૫. તાવડી	રોટલા રોટલી પકાવવા માટે.
૬. કથરોટ	લોટ મસળવા માટે.
૭. પાટિયો	શાક રાંધવા માટે.
૮. હાંડલું	ઢોરનું ખાણ બાફવા માટે.
૯. લોટકો	પાણી પીવા માટે.
૧૦. શેકોરું	શાક, દાળ પીરસવા માટે.
૧૧. ભંભલી	ખેડુઓને પાણી ભરવા માટે.
૧૨. ગરબા	નવરાત્રિમાં દીવા કરવા માટે.
૧૩. કોડિયું	દીવો કરવા માટે.
૧૪. કૂંડાં	ઝાડ રોપવા માટે.
૧૫. નાંદ	દાણા સંઘરી રાખવા માટે.
૧૬. રમકડાં	છોકરાંઓને રમવા માટે.

આ પ્રમાણે શાળાના બધા વિદ્યાર્થીઓએ નોંધ કરી, અને બધા નિશાળે ગયા.

પાઠ ૨૭

‘ક્યારે પહોંચશે કેદારમાં ?’

કમાઈ કમાઈને

કમાણી ધૂળધાણી કરે,

એ તે સારો શ્રીમંત

ક્યારે થશે સંસારમાં ?

ભણી ભણી ભૂલી જાય

ભણેલું સંભારે નહિ,

કહે દલપત્ત,

થશે કુશળ કે વારમાં ? ૧

આંધળી દળે ને આટો

ચાર શ્વાન ચાટી જાય,

એ તે આટો ક્યારે

એને આવશે આહારમાં ?

સાત ડગ સામાં ભરી

પાંચ ડગ પાછો ફરે,

કહો એ તે સંઘ

ક્યારે પહોંચશે કેદારમાં ? ૨

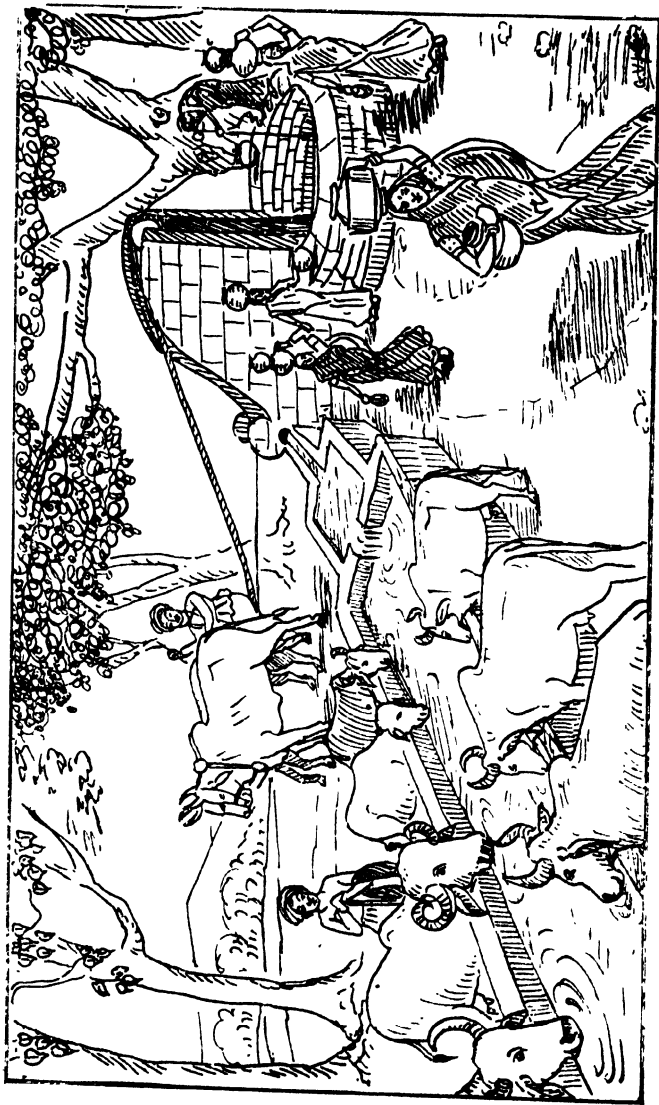
—ક૦ દ૦ ડા૦

પાઠ ૨૮

ગામનો પિયાવો

રામનગર ગામને પાદર એક પાકો બાંધેલો પિયાવાનો કૂવો છે. ત્યાં ગામની વસ્તી સવારસાંજ પાણી ભરવો આવે છે. આ પિયાવો સુંદરદાસ શેઠના પિતાજીએ બંધાવી આપ્યો છે. આ પિયાવાને પાકું મંડાણ છે, જેમાં ખેડુઓ સવારમાં વારાફરતી ત્રણ કલાક કેસ હાંકી હવાડો ભરે છે. હવાડામાંથી સાંજે તેમ જ સવારે આખા ગામનાં ઘેર પાણી પીવા માટે આવે છે. શિયાળો અને ચોમાસું નદીના વહેનમાં પાણી હોય, ત્યારે ગાયો, ભેંસો, અને બળદો બધાં નદીમાં પાણી પીએ.

એક વખત ડિનાળામાં સાંજે રામનગરની શાળાના માસ્તર સાહેબ બધા વિદ્યાર્થીઓને લઈ રામનગરનો પિયાવો જોવા આવ્યા. વિદ્યાર્થીઓને એક પછી એક પિયાવાનું અવલોકન કરવા કહ્યું. પછી માસ્તર સાહેબે શરૂઆતમાં બધાં બાળકોને કહ્યું, કે ગામનો પિયાવો એવો હોવો જોઈ એ કે તેથી માણસો અને જનવરોની તંદુરસ્તી સારી રહે. માટે આજે બધાં બાળકો તે વાત ધ્યાનમાં રાખી આ પિયાવામાં જે ખામીઓ દેખાય તે વારાફરતી મને

કહો. આપણે એકંદર ખામીઓની નોંધ કરીશું અને પછી ગામના પટેલને તેમ જ સુંદરદાસ શેઠને તેની વાત કરીશું, જેથી તે બધી ખામીઓ દૂર કરે. પુરુષોત્તમ, તમે આ પિયાવામાં કંઈ ખામીઓ જોઈ શકો છો ?

પુરુષોત્તમ—જી, સાહેબ, મને તો કંઈ ખાસ ખામી જોવામાં આવતી નથી.

માસ્તર સાહેબ—કાનજી, તમે બોલો, તમે આ પિયાવામાં કંઈ ખામી જોઈ શકો છો ?

કાનજી—જી, હા, સાહેબ. આ હવાડાનું પાણી દુર્ગંધ મારે છે. હવાડામાં ચારે તરફ સેવાળ બાઝી ગઈ છે. હવાડો અડવાડિઆમાં એક વખત સાફ થવો જોઈએ, તે કોઈએ કર્યો નથી; એ મોટી ખામી મને લાગે છે.

પુરુષોત્તમ—સાહેબ, એ કંઈ ખામી ન કહેવાય.

માસ્તર સાહેબ—કાનજીની વાત બરાબર છે. આ હવાડો બહુ જ ગંદો થઈ ગયો છે. તેમાં જે પાણી ભરવામાં આવે તે બહુ જ ચોખ્ખું હોવું જોઈએ. જેમ આપણે ઘેર ગોળાઓ વીંછળીને આપણે પાણી ભરીએ છીએ, તેમ આપણી ગાયો અને બળદો માટે હવાડો એ એક જાતનો ગોળો છે. તેને સાફ કર્યા

વગર પાણી ચોખ્ખું રહી જ ન શકે. જનવર બિચારાં
મૂંગાં છે, એ તો તરસ લાગે ત્યારે ગંદું પાણી પણ પી
જાય; પણ તેથી જનવરોની તંદુરસ્તી બગડે છે.
દુઝણી ગાયને ખરાબ પાણી પાવાથી પાણીનાં જંતુઓ
દૂધમાં આવે અને તે દૂધ આપણા પીવામાં આવે તો
આપણે માંદા પડીએ. રામજી, બીજી ખામી તમને
શી લાગે છે ?

રામજી—જી, સાહેબ, પિયાવાની આસપાસ કીચડ
થઈ ગયો છે. ત્યાં રેતી નાખી જગા કોરી રાખવી
જોઈએ.

માસ્તર સાહેબ—સાંભળો, છોકરાઓ, રામજીએ
પણ નવી જ જાતની ખામી આપણને બતાવી. આ
પિયાવાની આસપાસ કેટલાંક ઔરાંઓએ કપડાં ધોયાં
લાગે છે. તે રિવાજ ઘણો જ ખરાબ છે. ઔરાંઓએ
પિયાવાના કૂવા ઉપર કપડાં ન જ ધોવાં જોઈએ.
કપડાંનો મેલ પિયાવાની નજીકમાં કાદવમાં ભળેલો
રહેવાથી આસપાસ રોગનાં જંતુઓ ઊઝ્યા કરે. તે
જંતુઓ આપણા પીવાના પાણીનાં વાસણો ઉપર
પડવાથી પાણી ખરાબ થઈ જાય.

કાસમ, હવે તમે કહો. બે ખામીઓ આપણે જોઈ,
ત્રીજી ખામી તમે શોધી કાઢો.

કાસમ—જી, સાહેબ, પિયાવાના કૂવામાં કેટલાક કબૂતરો ઊડીને અંદર જાય છે ને બહાર આવે છે. કૂવાની અંદર કેટલાંક કબૂતરોના માળા પણ છે. કૂવામાં કબૂતરો અવારનવાર જાય, તો પાણી ગંધાઈ જાય તે પણ એક ખામી છે.

માસ્તર સાહેબ—કાસમની વાત તદ્દન સાચી છે. કૂવામાં કબૂતરો આવે જાય નહિ, તે માટે આપણે શું કરવું જોઈએ ?

કાસમ—જી, સાહેબ, ઝીણી જળીવાળું ચોકઠું કૂવા ઉપર કરી લેવું જોઈએ, અને ઘડા સીંચવા માટે હાથેથી ઊઘડી શકે તેવી બારીઓ કરવી જોઈએ.

માસ્તર સાહેબ—કાનજી, બોલો, હવે કંઈ બીજી ખામી આ પિયાવામાં જોઈ શકે છે ?

કાનજી—જી, ના, સાહેબ.

માસ્તર સાહેબે રામનગરના પિયાવાની ત્રણે ખામીઓની નીચે પ્રમાણે નોંધ કરી, અને પોતેલને તેમ જ સુંદરદાસ શેઠને આપી.

રામનગર, તા. ૧૦-૨-૪૧

શેઠજી,

આજે અહીંની શાળાના વિદ્યાર્થીઓ ગામના પિયાવાનું અવલોકન કરવા ગયા હતા. ત્યાં અમે નીચે

પ્રમાણે ખામીઓ નોંધ, તો સગવડતાએ તે સુધારવા જેવું છે:—

૧. પિયાવાનો જે હવાડો છે તે બહુ જ ગંદો રહે છે. આ હવાડો અડવાણિયામાં એક વખત જરૂર સાફ થવો જોઈએ.

૨. પિયાવાની આસપાસ ગામનાં ઔરાંઓ ગંદાં કપડાં ધૂએ છે. તે રિવાજ તદ્દન બંધ કરવો જોઈએ.

૩. પિયાવાના કૂવામાં કબૂતરો ચરકથી કે માળાથી પાણીને ગંદું ન કરે, તે માટે આખા કૂવા ઉપર જાળીનું ઢાંકણું થવું જોઈએ.

લી. રામનગરની શાળાના વિદ્યાર્થીઓ

સુંદરદાસ શેઠે એ ત્રણે ખામીઓ આઠ દિવસમાં ગામના લોકોની મદદથી દૂર કરી.

પાઠ ૨૯

ગામના રસ્તા

રામનગર ગામની ચારે દિશામાં લગભગ દોઢથી બે ગાઉને છેટે ચાર ગામો આવેલાં છે. રામનગરથી ઉગમણી દિશામાં કૃષ્ણનગર ચાર માઈલ દૂર આવેલું છે. એવી રીતે આથમણી દિશામાં માધવપુર, ઉત્તરમાં હરિપર, અને દક્ષિણમાં સીતાપુર ગામો આવેલાં છે.

રામનગર ગામને પાદર નદી આવી છે. તેમાં ઊતરી ગામની વાડીઓની બાજુમાં થઈ કૃષ્ણનગર જવાનો રસ્તો જાય છે. કૃષ્ણનગર જવાનો રસ્તો નદીના બન્ને કાંડા ઉપર બહુ જ ખરાબ હાલતમાં હતો. ખેડુઓનાં ગાડાં વરસો સુધી આ રસ્તા ઉપર ચાલે, પણ નદીના કાંડા પર પડેલા ઊંડા ગડારા કોઈ ખોદે નહિ. કાળા પાણાનાં છીપરાં એટલાં બધાં ખરાબ કે બળદો ભરેલા ગાડાને માંડ ખેંચી શકે. એક વખત પટેલનું કડબના ભરથી ભરેલું ગાડું નદીની ભેખડ ઊતરતાં ઊંધું પડ્યું અને પટેલના સાથીનો પગ ભાંગી ગયો. આ રસ્તે ગાડાં ચાલે ત્યારે બધા ખેડુઓને બીક લાગે, પણ કોઈ દિવસ કોઈ ખેડુ ગડારો સમો ન જ કરે.

રામનગરની શાળાના વિદ્યાર્થીઓએ અને માસ્તર સાહેબે પર્યટન કરતી વેળા જુદા જુદા રસ્તાઓનાં બારીક અવલોકન કરેલાં, તેમાં આ રસ્તો દુરસ્ત કરાવવા બાબત ઘણી વાર પટેલનું ધ્યાન ખેંચેલું. પણ કોઈએ રસ્તો સમો ન કરાવ્યો. છેવટે માસ્તર સાહેબ અને રામનગરની શાળાના બધા બાળકો એક રવિવારે સૂંડલા, સૂંડલીઓ, તગારાં, પાવડા, કોદાળીઓ અને ત્રિકોમો લઈ ગીત ગાતા ગાતા કૃષ્ણનગરનો માર્ગ દુરસ્ત કરવા નદી તરફ ચાલ્યા. શાળાના બાળકો જ્યારે ગીત ગાતા ગાતા માર્ગ સારો કરવા જતા હતા, ત્યારે ખેડુઓ જોઈ રહ્યા અને શરમાઈ ગયા. કેટલાક મૂર્ખ લોકો, બાળકો અને શાળાના માસ્તરની આ કામગીરી વખોડી કાઢતા હતા, પણ સુંદરદાસ શેઠ અને પટેલ તો શાળાના વિદ્યાર્થીઓનાં ખૂબ વખાણ કરતા હતા; અને તેમણે બીજે રવિવારે કેટલાક ખેડુઓને પણ બાળકોની મદદે મોકલ્યા.

કેટલાક બાળકોએ રસ્તાની આસપાસની માટી ખોદી, કેટલાક બાળકોએ રસ્તાની આસપાસની ખોદેલી માટી પાવડા વતી તગારામાં ભરી, અને કેટલાક બાળકો તે ખાડામાં ભરતા ગયા. કેટલાક બાળકોએ ગડારો કોદાળીથી ખોદી રસ્તો સરખો બનાવ્યો. બધા બાળકો વારાફરતી કામ કરે. કોઈ

જરા થાકી જાય તો વિસામો લે. કેટલાક તો વળી કામ કરતા બાળકોને તરસ લાગે તો પાણી પાય. જેવી જેની શક્તિ તે પ્રમાણે કામ કરે.

આ પ્રમાણે ત્રણ રવિવાર સુધી કામ કરી કૃષ્ણનગરનો રસ્તો શાળાના વિદ્યાર્થીઓએ દુરસ્ત કરી આપ્યો.

રસ્તાની દુરસ્તીનો કાર્યક્રમ શાળાના માસ્તર સાહેબે રાખેલો હતો, એટલે ચારે ગામ જવાના બધા રસ્તા દુરસ્ત થઈ ગયા અને કોઈને કંઈ ખર્ચ ન આવ્યું. બાળકોને કસરત થતી. આનંદથી બધા કામ કરતા. પછી તો રસ્તા ઉપર “કૃષ્ણનગરનો રસ્તો” એમ જે ગામ જવાનો રસ્તો હોય, તેનું નામ પાટિયા ઉપર સારા અક્ષરે લખી લાકડા ઉપર ચોડી આપ્યું. રામનગરનો દાખલો લઈ સીતાપુર અને હરિપરના વિદ્યાર્થીઓએ તે ગામની સીમના રસ્તા પણ દુરસ્ત કર્યા.

પાઠ ૩૦

હેતના સાગર

મેંઘા મેંઘા ને વળી મીઠડા રે

સાગર ઊછળે જો, સખી, હેતના !
નાવ મારું એમાં લહેરાય રે,

સાગર ઊછળે જો, સખી, હેતના !
પહેલું તે હેત કુટુંબનું રે—સાગર૦
માનું હૈયું ઊભરાય રે—સાગર૦
પૂજ્ય પિતાજીને નયણે રે—સાગર૦
વીરાનાં મુખ મલકાય રે—સાગર૦
બહેન મારી હેતની પૂતળી રે—સાગર૦
સહિયરમાં રંગ રેલાય રે—સાગર૦
હેતે આ જગ રળિયામણું રે—સાગર૦
હેતે પ્રભુને પમાય રે—સાગર૦

ત્રિભુવન વ્યાસ

પાઠ ૩૧

નવાનગર રાજ્ય (ભાગ ૧)

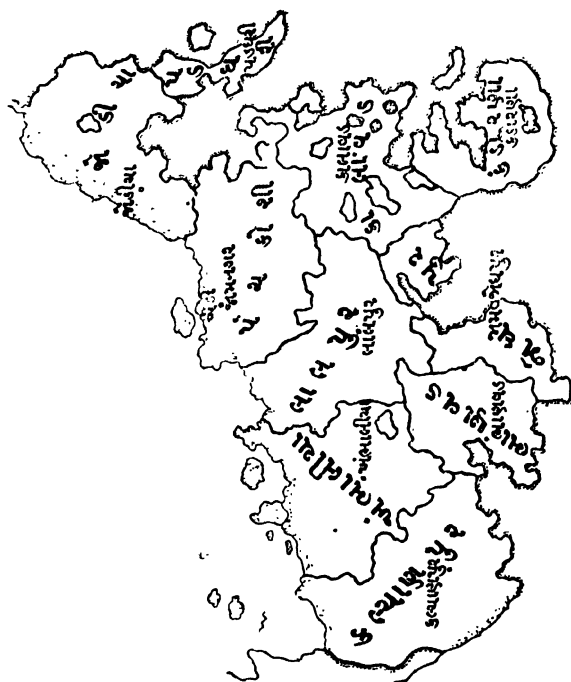
આપણા પ્રજાપ્રિય મહારાજા જામસાહેબ બાપુ નવાનગર રાજ્યના રાજા છે. આપણા રાજા તે આપણા પિતા સમાન છે. બાપને જેમ છોકરાં વહાલાં લાગે; તેમ જામબાપુનાં આપણે બધાં છોકરાં છીએ, અને તેમ તેઓશ્રી માને છે. હિંદુસ્તાનને પશ્ચિમ કિનારે આવેલું આપણું નવાનગર રાજ્ય દુનિયાભરમાં પ્રસિદ્ધ છે. નવાનગર રાજ્યની સ્થાપના આજથી ચારસો વરસ પૂર્વે જામશ્રી રાવળજીએ કરી હતી.

જામશ્રી રાવળજી આપણા નવાનગર રાજ્યના પહેલા જામ હતા. શ્રીકૃષ્ણને હિંદુસ્તાનના ૨૮ કરોડ હિંદુઓ ભગવાન તરીકે પૂજે છે, તે શ્રીકૃષ્ણના વંશના આપણા પૂજ્ય બાપુ છે.

જામશ્રી રાવળજીએ નવાનગર રાજ્યની સ્થાપના કરી; જામશ્રી રણુમલજીએ જામનગર શહેર ફરતો કિલ્લો બાંધ્યો. જામશ્રી રણુજીતસિંહજીએ આખા જગતમાં જામનગરની કીર્તિ ફેલાવી, અને આપણા વહાલા દિગ્વિજયસિંહજી જામ બાપુએ જામનગરની કીર્તિને સોનાનો કળશ ચડાવ્યો. કાઠિયાવાડની ૨૨ હજાર ચોરસ માઈલ જેટલી જમીન છે, તેમાં નવાનગર

ମହାନଦୀର ସମ୍ବନ୍ଧ

ମା
ସାମାଜିକ ଜୀବନ

રાજ્યનો વિસ્તાર ૩૭૯૨ ચોરસ માઈલ જેટલો છે. નવાનગર રાજ્યની વસ્તી ૪,૯૨૦૦૦ માણસની છે.

નવાનગર રાજ્યમાં હિંદુ, મુસલમાન તેમજ અન્ય પ્રજા એક કુટુંબનાં માણસો હોય તેમ સંપીને રહે છે. નવાનગર રાજ્યમાં માણસ હિંદુ હોય કે મુસલમાન હોય, તે “હું જમનગરી પહેલો” એવી ભાવના રાખે છે.

નવાનગર રાજ્યના ત્રણ મુખ્ય વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે, અને તેમાં કુલ અગિયાર તાલુકા છે. તેનાં નામો નીચે પ્રમાણે છે. જમનગર એ નવાનગર રાજ્યની રાજધાની છે.

૧. મધ્યવિભાગ	૨. પૂર્વવિભાગ	૩. પશ્ચિમવિભાગ
પંચકોશી	કાલાવડ	ખંભાળિયા
લાલપુર	કંડોરણા	કલ્યાણપુર
જેડિયા	પડધરી	ભાણવડ
	આટકોટ	જમ જોધપુર

નવાનગર રાજ્યમાં તાલુકાવાર સામાન્ય માહિતી નીચે પ્રમાણે છે.

પંચકોશી:—નવાનગર રાજ્યની રાજધાની જમનગર પંચકોશી તાલુકામાં આવેલું છે. જમનગર સિવાય આ તાલુકામાં ચેલા, વણથલી, ઘુંવાવ, ખેડ, ખીલોસ, ધુતારપુર, જંબુડા અને હર્ષદપુર, વગેરે ગામો

આવેલાં છે. હર્ષદપુર એક આદર્શ ગામડું છે. દૂર દૂરના દેશોમાંથી ઘણાં માણસો હર્ષદપુર જોવા આવે છે. રણજીત સાગરથી ઉગમણી દિશામાં લગભગ અડધા ગાઉને છેટે આ ગામ આવેલું છે. ૫૦૦ થી વધુ વસ્તીવાળાં બધાં ગામોમાં શાળાઓ છે. જમનગરમાં ૨ હાઈસ્કૂલો, ૪ કન્યાશાળાઓ અને ૨૧ છોકરાઓની પ્રાથમિક શાળાઓ છે.

લાલપુર:—લાલપુર તાલુકાનું મુખ્ય ગામ લાલપુર છે. આ તાલુકામાં આરીખાણા, હરિપુર, ખીરસરા, સેવક, ભરૂડિયા, મોડપર, પીપળી, વગેરે ગામો આવેલાં છે.

જમનગરથી લાલપુર જવા મોટે ડામરની પાકી સડક ત્રીસ માઈલ સુધી થઈ છે. જમનગરથી એક પેસેન્જર ખટારો નીકળે છે, તે લાલપુર થઈ ભાણવડ જાય છે, અને બીજો ખટારો લાલપુર થઈ જોધપુર જાય છે. લાલપુરમાં કન્યાશાળા, મિડલ સ્કૂલ અને તાલુકા સ્કૂલ પણ છે.

જોડિયા:—જોડિયા તાલુકાનું મુખ્ય શહેર જોડિયા છે. તે કચ્છના અખાત ઉપર આવેલું છે. જોડિયા શહેરમાં આસરે છ હજાર માણસની વસ્તી છે. આજથી સો વરસ પહેલાં જોડિયા એક પ્રખ્યાત બંદર ગણાતું.

જોડિયા બંદરથી ઘણાં વહાણો મોઝાસા, ઝાંઝીબાર અને બસરા સુધી જતાં.

આ તાલુકામાં બાલંભા, આમરણ અને હડિયાણા એ મુખ્ય ગામો આવેલાં છે. આ દરેક ગામમાં કન્યાશાળા, છોકરાઓની પ્રાથમિક શાળા, અને મિડલ સ્કૂલ આવેલાં છે. જોડિયાની હાઈસ્કૂલ એક સારામાં સારી સંસ્થા છે. ત્યાં છોકરાઓની સામુદાયિક કવાયત ખરેખર જોવા જેવી છે. જમનગરથી જોડિયા ૨૬ માઈલ થાય છે. જમનગરથી જોડિયા સુધી નવી રેલવે લાઈન બંધાઈ છે. પરંતુ દરરોજ એક ખટારો જમનગરથી નીકળી બાલાચડીને રસ્તે થઈ હડિયાણાથી જોડિયા જાય છે. જોડિયાથી પંઘરી પણ એક બીજો ખટારો જાય છે.

કાલાવડ:—કાલાવડ તાલુકાનું મુખ્ય ગામ કાલાવડ છે. સુંદર નદી, તે પરના સુંદર ઘાટ, અને તેથી પણ સુંદર તેને કાંઠે આવેલા પ્રખ્યાત શીતળા માતાના મંદિરથી આ ગામ શોભે છે. આ સિવાય છતર, ખંઢેરા, ભગેડી ને નવું ગામ; પેટા મહાલ નીકાવા. મોટા વડાળા ને પીડડિયા એ ગામો છે. બીજાં રાજ્ય કરતાં આ રાજ્યની વિશેષતા એ છે, કે દર તાલુકે પવિત્રતા ને તીર્થ એ જમનગરની અનુપમેય સર્વ શ્રેષ્ઠતા છે. તેમ શીતળા માતા અહીં હાજરાહજૂર છે.

પાઠ ૩૨

નવાનગર રાજ્ય (ભાગ ૨)

કુંડોરણા:—એ કુંડોરણા તાલુકાનું મુખ્ય ગામ છે. અહીં ભાટિયા લોકોની વસ્તી ખંભાળિયાથી ખીજે નંબરે છે. લોકો ખીજ તાલુકાથી જુદા જ વર્તનના, મળતાવડા અને સ્નેહાળ છે. ગામને ફરતો ગઢ છે. ગોંડળની હદ પર આ તાલુકો હોઈ જમીન સુધારો તેની સ્પર્ધામાં સારો રહે છે. રાજ્યસુખની ઝાંખી સાંજે નદીકાંઠે શિવાલયમાં બેઠેલા ઊજળા દૂધ જેવા ને હસતા મુખવાળા લોકસમૂહમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. ગરખીના દિવસે પણ આ ગામની ગરખી શામજી નામે ભાટિયા ભાવિક ગૃહસ્થની લાંખી હલકથી અને માતાજીની ભવ્ય મૂર્તિથી જોનારને આનંદદાયક થઈ પડે છે. ગામ આબાદ અને સંતોષી છે. મંદિરોમાં રાજ્ય તરફથી પૂજ્ય ભાવે ભેટ સોગાદો થતી જોવામાં આવે છે. આ સિવાયના આ તાલુકે મેવાસા, ચિત્રાવડ, સોડવદર, ટોડા, દડવી, ખજુરડા ને ટીંબડી એ ગામો છે. તે દરેકમાં શાળાઓ અને નવી નવી ઇમારતો ઘણી જ ભાત પાડતી છે.

પડધરી:—પડધરી તાલુકાનું મુખ્ય ગામ અને સ્ટેશનવાળું નાગરિકોથી ઊભરાતું ગામ છે. રાજકોટ

અને જમનગર વચ્ચે આવેલું આ ગામ, પરદેશથી આવતા ગાડીના મુસાફરોનું, જમનગરની સમૃદ્ધિ ને સુખને જોવા લક્ષ્ય ખેંચે તેવું ગામ છે. કોઈ પણ માણસ સ્ટેશનેથી ગામ તરફ જતાં વાહનો તરફ આંખ માંડ્યા વગર રહી શકતો નથી. તે ગામને પાદર નદી, નદીને કાંઠે શિવાલય અને ગામની અંદરનાં દેવાલયો, ધર્મશાળાને ચખૂતરા સુંદર છે. જૈન ધર્મના પરોપકારી ગૃહસ્થો નજરે તરી આવે છે.

આ તાલુકામાં લતીપર ગામ મોટું છે. ત્યાં બ્રાહ્મણોની ઘણી વસ્તી છે. આ સિવાય ખોડા પીપર, વીસામણ, બંગાવડી, થોરિયાળી, વગેરે ગામ છે. હકુમતી, ખાખડાબેલા ને હડમતિયા સ્ટેશનનું ગામ પણ છે. આ તાલુકામાં રસનાળમાં ગોળ ઉત્તમ બને છે.

આટકોટ:—આટકોટ તાલુકાનું મુખ્ય ગામ છે. ત્યાં મૂળરાજ અને ગૃહરિપુ વચ્ચે જખખર લડાઈ થઈ હતી. આ ઐતિહાસિક, જૂનું, આંખાની પુષ્કળ પેદાશનું, કાઠી લોકોની ભૂમિમાં જમની કટારી સમું પડેલું ગામ બીજા તાલુકાનાં ગામોથી ઊતરે તેવું નથી. ત્યાં પણ ગુજરાતી પ્રાથમિક છોકરા છોકરીની શાળાઓ, અંગ્રેજી મિડલ સ્કૂલ, અને દવાખાનું જમની ઝળહળતી કીર્તિ સમું ઓપી રહ્યું છે. આ તાલુકો વીરભૂમિ છે. બીજાં ગામો ભાડલા, બરવાળા, સમઢિયાળા,

પાંચવડા, જંગવડ, ડોડિયાળા, આંબરડી, અજમેર, સાણથલી ને વડોદ્ર છે. ભાડલા પેટા મહાલ છે. ભંડારિયા ને ખેડલા નાનાં ગામો છે. આ તાલુકેથી કાડિયાવાડની મોટી નદી ભાદર જન્મ પામી છે.

ખંભાળિયા—એ ખંભાળિયા તાલુકાનું મુખ્ય ગામ છે. તે જમખાપુની જૂની રાજધાની થી અને તેલી નદીને કાંઠે આવેલી પુણ્યવંતી નગરી છે. જમનગરની ખ્યાતિમાં ખંભાળિયાનો ફાળો તો હોય જ. અહીં અગાઉ લોહું ગાળવાની ભઠ્ઠી હતી. અહીંના ભાટિયા ગૃહસ્થો મુંબઈમાં લક્ષાધિપતિ છે. હાઇસ્કૂલ, હોસ્પિટલ, હોસ્ટેલ, ગામનાં ફ્રી દવાખાનાં, તાલુકા સ્કૂલ, ત્રણ પ્રાંચ સ્કૂલો અને બે કન્યાશાળાથી આ શહેરના વિસ્તારની કલ્પના થાય છે. દરબારગઢનાં મોટાં ભવ્ય બે મકાનો આ ગામે આવેલાં છે.

આ સિવાય પેટામહાલ અને બંદર સલાયા, ભાડથર, દાંતા, સખપર, નાગડા, મોડપર, વગેરે ગામો છે. સલાયા, મોડપર અને ખંભાળિયા સ્ટેશનો પણ છે. આ તાલુકામાં બીજા તાલુકા કરતાં સખાવતો વધુ છે.

કલ્યાણપુર:—એ કલ્યાણપુર તાલુકાનું મુખ્ય ગામ નોકરિયાતોથી ઊભરાતું બારાડીનું વર્ચસ્વ. રાવલ ભાટિયા પેટામહાલથી આપતું, હાલના બાપુની રહેમ

ભાવનાવાળું કલ્યાણપુર ગામ વસ્તીએ નાનું કૃષ્ણ-
ભૂમિની પાસે પડેલું ગામ છે. અહીં પણ કન્યાકલાસ,
મિડલ સ્કૂલ ને દવાખાનું છે.

આ સિવાય આ તાલુકે લાંબા, દેવળિયા, બાંકેડી,
ભોગાત, ગાગા, ગુરગઢ, નંદાણા, રાણ, મેવાસા,
પીંડારા, ગાંધવી ને ગોરાણા ગામ છે.

ગુરગઢનું દરિયાઈ જંગલ, પીંડારાનો પિંડતારક કુંડ,
ગાંધવીનું શ્રી હરસિદ્ધિ માતાનું મંદિર, હિંદુ ધર્મના
કળશસમું છે. ગાંધવી મંદિરે જત્રાએ આવતા, દરિયાઈ
હવા ખાવા આવતા અને દ્વારકાથી સુદામાપુરી જતા
આવતા મુસાફરોને આરામ લેવા નામદાર રાજકુમારશ્રી
પ્રતાપસિંહજી ભાઈએ બંધાવેલા આરામગૃહેનો ઉપ-
યોગ સાનુકુળ પડે છે. આ તાલુકે મગમાટી નવીન
પેદાશ છે. ચૈરનું વન ગાંધવી કાંઠે છે. જૂનાં આર્ય-
સ્મરણો શોધી કઢાય એવાં ઘણાં જ ચિહ્નો આ
તાલુકામાં છે.

ભોપલકા ને ભાટિયા આ ગામે રેલવે સ્ટેશન છે.
ટેલિફોનની સગવડ પણ અત્યારે ઘણી જ વધી પડી છે.

ભાણવડ એ ભાણવડ તાલુકાનું મુખ્ય ગામ બરડા
ડુંગરની તળેટીમાં નવાનગર રાજ્યની કુળદેવી શ્રી
આશાપુરીના મંદિરને પોતામાં સ્થાન આપી રહેલું છે.

નદી, નદી પરના પુલ, સામે મિડલ સ્કૂલ અને અને રણજીતપરાથી વિસ્તાર પામેલું આ ગામ પાણકારાને માટે પ્રખ્યાત છે. અહીં ચોક્કસ સારા બને છે.

બરડા બારાડીના બનતા બધા ધીનો બધો વેપાર અહીંથી જ થાય છે. ધીના સારા વેપારી આ ગામે હતા, હાલ પણ છૂટક છૂટક ધણા છે. અહીં પણ ચાર સ્કૂલો છે. સીધી ને પહોળી બજાર એ આ ગામનું ધ્યાન ખેંચે છે. ખંભાલિયા અને ભાણવડની બજારનો તફાવત તે બે ગામે જઈ આવેલા માણસને તરત જણાઈ આવે છે. આ તાલુકે વેરાડ, ગુંદા, ભણગોળ, ધુમલી, મોરઝર, મોડપર, સતાપર, શીવા, વાનાવડ, કાટકોરા એ ગામો છે. રાણપર ને શણખલા એ બે ટપા છે. પાસ્તર રેટાનું કાલાવડ એ તેનાં ગામો છે.

જોધપુર એ જોધપુર તાલુકાનું મુખ્ય ગામ જમ જોધપુર એ નામે મશહૂર છે. હજારો પરદેશીઓ પોરબંદર જતાં જમ જોધપુરના શીતળ છાયાવાળા સ્ટેશને આરામ મેળવે છે. નાનો અને નવો તાલુકો સારાં સારાં ગામોથી શોભતો નવાનગર રાજ્યની યશોગાથા ગાતો પોરબંદર અને ગોંડળની હદને અડેલી રહ્યો છે. વેપારી એસોશીએસીઅન જમ જોધપુરની સલાહ દિવસમાં બે વખત ગોંડળ અને પોરબંદર લઈ રહ્યું છે. શેઠ વડાલા પેટામહાલ, જમ-

વાલી, મોટીગોપ, બાલવા, વાંસ જલીયા, તરસાઈ, સખપર, સરમાણા, નરમાણા, દેવળિયા, નાના ખડબા, સરોદડ, બાલલીદડ, લલોઈ, લુવારસાળ, વગેરે ગામોથી તાલુકો શોભે છે. સરોદડ હાલના જામ બાપુનું જૂનું ગામ, ભોળિયા તરત પ્રસન્ન થતાં કુલનાથથી રક્ષાયેલું ગામ છે. અહીંના જંગલમાં દીપડો રહે છે.

કાનજીએ બીજી ચોપડીમાં નવાનગર રાજ્યના બન્ને પાઠ વાંચ્યા પછી મન સાથે દ્રઢ નિશ્ચય કર્યો, કે જીવન ગાળવું તો નવાનગર રાજ્યમાં જ ગાળવું.

પાઠ ૩૩

કેવી મજા !

પહેલા વહેલા પરમેશ્વર ને—
બીજી ભારત મા,
ત્રીજાં મારાં માતપિતાનો—
સેવક ચોથો આ;

કેવી મજા ! ભાઈ, કેવી મજા !
સેવાના મેવા કેવી મજા !

પહેલા રાજ પરમેશ્વર ને—

પછી બીજા રાજ,

ત્રીજા મારા ગુરુજી રાજ—

હું ચોથો રાજ;

કેવી મજા ! ભાઈ, કેવી મજા !

બધા ય રાજ, કેવી મજા !

૨

પહેલી પૂજા પરમેશ્વરની—

બીજી સંત-પૂજા,

ત્રીજી પૂજા માતપિતાની—

ચોથી દેશ-પૂજા;

કેવી મજા ! ભાઈ, કેવી મજા !

પૂજા ને પુણ્ય છે, કેવી મજા !

૩

ઘરમાં રમવું, બહાર રમવું—

નિશાળમાં યે રમવું,

રમતાં લાગે ભૂખ ત્યારે—

થોડું થોડું જમવું;

કેવી મજા ! ભાઈ, કેવી મજા !

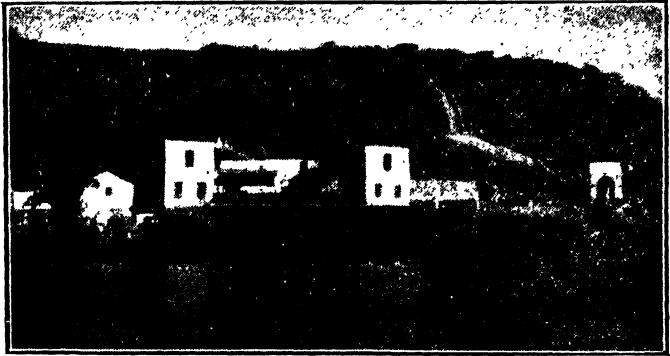
રમવું ને જમવું, કેવી મજા !

૪

ત્રિભુવન વ્યાસ

૫૧૪ ૩૪

ગાંધવી

(શ્રી હરસિદ્ધિ માતાનું મંદિર)

નવાનગર રાજ્યના કલ્યાણપુર તાલુકામાં અરબી સમુદ્રને કિનારે ગાંધવી નામનું એક નાનું ગામડું છે. ગાંધવી ગામ કલ્યાણપુરથી દક્ષિણે દશ માઈલ દૂર આવેલું છે. ગાંધવી ગામની નજીક કોયલો ડુંગર છે. એ કોયલા ડુંગર ઉપર હરસિદ્ધિ માતાનું ઘણું પુરાણું મંદિર છે. કોયલા ડુંગરની પૂર્વ બાજુએ હરસિદ્ધિ માતાનું નવું મંદિર કચ્છના જગદુશા નામના શેઠે બંધાવેલું છે. કોયલા ડુંગર ઉપર આવેલા હરસિદ્ધિ માતાના મંદિરના ઓટા ઉપરથી કાઠિયાવાડનો સમુદ્ર-

કિનારો કેટલાય ગાઉ સુધી દેખાય છે. મંદિર ઉપરથી સમુદ્રનો સુંદર દેખાવ જોવાથી મન આનંદમાં આવી જાય છે. કોયલા ડુંગરની પૂર્વ દિશામાં દરિયાની ખાડીને સામે કાંઠે પોરબંદર રાજ્યનું મીયાણી નામનું ગામ ચોખ્ખું દેખાય છે. આ મીયાણી ગામ અત્યારે નાનું છે, પણ આજથી બે હજાર વરસ પહેલાં જ્યારે પ્રભાત આવડાનું રાજ્ય આ પ્રદેશમાં હતું ત્યારે મીયાણીમાં તે રાજની રાજધાની હતી. મીયાણીનો પુરાતન કિલ્લો પણ કોયલા ડુંગર ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે. હિંદુસ્તાનમાં હરસિદ્ધિ માતાજીનાં બે મંદિરો છે. એક ગાંધવી ગામની નજીક, અને બીજું માળવા દેશમાં આવેલી ઉજ્જૈન નગરીમાં.

જ્યારે ગાંધવીવાળા મંદિરમાં માતાજીની આરતી સવારમાં નવ વાગે થાય છે, ત્યારે ઉજ્જૈનથી માતાજી પોતાના મૂળ મંદિરે પધારે છે. ગાંધવીવાળું મંદિર રાત્રે બંધ થાય, ત્યારે ઉજ્જૈનમાં આવેલાં હરસિદ્ધિ માતાની આરતી રાત્રે નવ વાગે થાય છે. હરસિદ્ધિ માતાજીની આ પ્રમાણે બન્ને મંદિરોમાં જુદે જુદે વખતે આરતી થાય છે.

શ્રી દ્વારકાધીશનાં દર્શન કરીને જ્યારે યાત્રાળુઓ સુદામાપુરી જાય, ત્યારે ભાટિયા સ્ટેશને ઊતરી ખટારામાં હરસિદ્ધિ માતાજીના મંદિરે આવે છે.

માતાજીનાં દર્શન કરી હોડીમાં ઘેસી યાત્રાળુઓ સામે કાંઠે આવેલા મીયાણી ગામે જાય છે. ત્યાંથી પોરબંદર બાર ગાઉ થાય છે.

ઉજ્જૈનના રાજ વીર વિક્રમ, આજથી બે હજાર વરસ પહેલાં, આ સ્થળે પોતાના સમા પ્રભાત ચાવડાને મળવા આવેલા, તે વખતે વિક્રમાદિત્ય ઉપર માતાજી પ્રસન્ન થયાં હતાં. એ સંબંધી દંતકથા નીચે પ્રમાણે છે:—

આજથી બે હજાર વરસ પહેલાંની આ વાત છે. એક વખત પ્રભાત ચાવડો નવરાત્રિના દિવસોમાં પોતાના રાજમહેલમાં ઘેસી, રાત્રે પોતાની રાણીઓ ગરબે રમતી હતી તે જોતો હતો.

આ ગરબામાં ભાગ લેવા માતાજી પોતે સ્વરૂપવાન કુમારિકાનું રૂપ લઈ આવ્યાં અને ગરબો લેવા લાગ્યાં. પ્રભાત ચાવડાએ માતાજીને ઓળખ્યાં નહિ, અને આ સ્વરૂપવાન કન્યા કોણ છે તે જણવાની ઇચ્છા કરી માતાજીનું અપમાન કર્યું.

માતાજીએ પોતાનું સ્વરૂપ બતાવી પ્રભાત ચાવડાને એવી શિક્ષા કરી; કે તેણે દરરોજ રાત્રે કોયલા ડુંગર ઉપર આવેલા મંદિરમાં આવવું, અને માતાજીની શ્રુતિ સન્મુખ એક તેલની કડા ધગધગતી તેમાં પ્રભાત ચાવડે સડસડતા તેલમાં પડી જવું. પ્રભાત ચાવડાને તેલમાં રાંધી માતાજી તેનું ભક્ષણ દરરોજ કરે. માતાજી

દરરોજ રાત્રે પ્રભાત યાવડાનું ભક્ષણ કરે, અને સવારે સજીવન કરી મીયાણીમાં રાજ્ય કરવા મોકલે. આ વાતની કોઈને ખબર નહોતી. એક વખત વીર વિક્રમ જે પ્રભાત યાવડાના સગા હતા, તે દ્વારકાધીશનાં દર્શન કરી મીયાણી આવ્યા. પ્રભાત યાવડાના કસરતી લાલ શરીરને બદલે નબળું અને પીળું શરીર જોઈ, વીર વિક્રમે પ્રભાત યાવડાને દુઃખનું કારણ પૂછ્યું. વીર વિક્રમના ખૂબ આગ્રહથી તેમણે પોતાના શરીરનું માતાજી કેવી રીતે ભક્ષણ કરે છે, તે બધી વાત કરી. વીર વિક્રમ પરદુઃખલંબન હતા. તેમણે પ્રભાત યાવડાને કહ્યું, “ ભાઈ, આજ આપ ન જશો, આજ આપની વતી માતાજીના મંદિરે હું જઈ તેલની કડામાં પડીશ. માતાજી ભલે મારું ભક્ષણ કરે. ” પ્રભાત યાવડાએ વીર વિક્રમને હા કહી.

વીર વિક્રમે પોતાની ચામડીના પડમાં છરીથી ચીરા દઈ કસ્તુરી, અંબર, જેવા જાતજાતના મસાલા ભર્યા; અને પોતે પ્રભાત યાવડાનાં કપડાં પહેરી રાત્રે કોયલા ડુંગર ઉપર જઈ વાંસો વાળી ઊભા રહ્યા. બરાબર નવ વાગે માતાજીએ “કડામાં પડી જા” એમ કહ્યું, કે તરત જ વીર વિક્રમ ધગધગતી કડામાં પડ્યા. માતાજીએ વિક્રમનું ભક્ષણ કર્યું; પરંતુ દરરોજ કરતાં માંસ સ્વાદિષ્ટ જણાતાં માતાજી વહેમાયાં, અને

તરત જ વિક્રમાદિત્યને સજીવન કર્યા અને પૂછ્યું
“ બોલ, તું કોણ છે ? ”

વીર વિક્રમે બે હાથ જોડ્યા અને વિનંતિ કરી, “કે
માતાજી હું વીર વિક્રમ છું, હું ઉજ્જૈનથી આવું છું,
પ્રભાત ચાવડો મારો સગો છે, જે તેનું દુઃખ હું ન
ટાળું,તો મારું નામ પરદુઃખલંબન મટી જાય.” માતાજી
પ્રસન્ન થયાં અને વીર વિક્રમને બે વર માગવાનું કહ્યું.
વીર વિક્રમે બે વચન માગ્યાં.

(૧) પ્રભાત ચાવડાનું ભક્ષણ કરવું બંધ કરવું,
અને (૨) માતાજીએ ઉજ્જૈન પધારવું.

માતાજીએ બન્ને વચન પાળ્યાં અને કહ્યું; કે આ
કોયલા ડુંગર ઉપર મારું મૂળ સ્થાન છે ત્યાં હું દિવસે
રહીશ, અને રાત્રે રોજ ઉજ્જૈન આવીશ. તે દિવસથી
ક્ષીપ્રા નદીને કાંઠે ઉજ્જૈનમાં હરસિદ્ધિ માતાનું મંદિર
છે, ત્યાં રાત્રે આરતી થાય છે; અને કોયલા ડુંગરની
તળેટીએ માતાજીનું મૂળ મંદિર છે, ત્યાં સવારે
આરતી થાય છે.

હિંદુસ્તાન દેશને ઠેઠ પશ્ચિમ કિનારે આ નાનું
ગામડું ગાંધવી પવિત્રમાં પવિત્ર ધામ ગણાય છે. જે
કોઈ આ સ્થાને માતાજીના મંદિરે દર્શને આવે છે,
તેને એમ જ લાગે કે ગાંધવીની ભૂમિ એ ખરેખર
દેવભૂમિ છે.

રામનગરની શાળાના વિદ્યાર્થીઓને લઈ માસ્તર સાહેબ એક રજમાં ગાંધી પર્ચટન કરવા ગયેલા, ત્યાં પાઠમાં જે શીખવવામાં આવેલું તે કાનજીએ, રામજીએ અને સામતે નજરોનજર જોયું.

પાઠ ૩૫

હુતાશની

આજે ફાગણ સુદ પૂનમને દિવસે હુતાશની છે. હિંદુઓના બે મુખ્ય તહેવારો છે. એક હુતાશની જે ફાગણ સુદ પૂનમે આવે છે, અને બીજો દિવાળી જે આસો વદ અમાસે આવે છે. હુતાશનીને દિવસે રજ છે.

હુતાશનીના દિવસથી વસંત ઋતુ ઊતરી ગ્રીષ્મ ઋતુની શરૂઆત થાય છે. આ દિવસે લોકો ઘેર ઘેર રંગની પિચકારીઓ ભરી એકબીજાને છાંટે છે. ગામનાં છોકરાંઓ રાત્રે હોળી પ્રગટાવવા છાણાં ભેળાં કરે છે. નાનાં ગામડાંમાં સાંજે એક હોળી પ્રગટાય. મોટાં શહેરોમાં ચૌટે ચૌટે હોળી પ્રગટાવાય છે. હોળીનો દિવસ બધાં આનંદથી ઊજવે છે. જૂના જમાનામાં હોળીને દિવસે ગામેગામ યજ્ઞો થતા હોવા જોઈએ.

યજ્ઞોની ક્રિયા ભૂંસાઈ ગઈ, અને માત્ર હોળીના દિવસે મોટો ભડકો જોવા આખું ગામ ભેળું થાય છે.

રામનગરનાં છોકરાંઓ ભેળાં થઈ કાનજીને ઘર પિયકારીઓ લઈને આવ્યાં, ત્યારે કાનજીએ ખારી-માંથી તેઓને જોયાં. પુરુષોત્તમના એક હાથમાં લાલ રંગના પાણીનું ડબલું હતું, અને બીજા હાથમાં પિયકારી હતી. પુરુષોત્તમનું મોઢું કોઈ છોકરાએ કાળી સાહીથી રંગ્યું હતું. સામતનું પહેરણ ગુલાબી રંગથી રંગાયેલું હતું અને તેની ચોરણી ઉપર કોઈએ પીળા રંગનાં છાંટણાં કર્યાં હતાં. બધા છોકરા કંઈક અપશબ્દો બોલતા હતા.

કાનજીને કોઈ અપશબ્દો બોલે તે ગમે જ નહિ. જ્યારે છોકરાં ટોળાબંધ કાનજીના ઘર આગળ આવ્યાં, ત્યારે કાનજીએ મેડી ઉપરથી સામતને બોલાવ્યો.

કાનજી—એ સામત, આ બધા શું કામ અહીં આવ્યા ?

સામત—કાનુભાઈ, હાલો અમારી સાથે. આજે હોળી છે, એટલે અમે ગેરૈયા થયા છીએ. તમે પણ ગેરૈયા થાઓ.

કાનજી—જુઓ, હું એક શરતે બધાની સાથે આવીશ.

સામત—તમારી શરત વાજબી હશે તો જ અમે તે કબૂલ કરીશું.

કાનજી—આ પુરુષોત્તમનું મોહું જીઓ, આવું કરવું એ તમને શોભે છે ?

સામત—ત્યારે કઈ રીતે આજનો આનંદનો દિવસ આપણે ગાળીશું.

કાનજી—જીઓ, હું તમારી સાથે આવું છું. પુરુષોત્તમ તમે તમારું મોહું ધોઈ નાખો. મારી પાસે આ કીર્તનની ચોપડી છે, આપણે તે ગાતા ગાતા અને વાણંત્ર વગાડતા શિવલિંગે જઈએ, અને ત્યાં પ્રભુપ્રાર્થના કરીએ. પછી દરેકને ઘેરથી કીર્તન ગાતા ગાતા છાણું લઈએ, રામધૂન મચાવીએ, સાંજે સારે ચોઘડિયે હુતાશની પ્રગટાવીએ, અને એવી પ્રાર્થના કરીએ; કે હે અગ્નિદેવ, તમે અમારું ઠંડીથી રક્ષણ કરો, અને અગાઉના ઋષિમુનિઓ તમારું જ આરાધન કરતા તેવી રીતે કરવાની અમને પ્રેરણા આપો.

કાનજીની શિખામણ બધાએ એકી અવાજે સત્કારી અને સુંદર વાતાવરણમાં હુતાશનીનો દિવસ પસાર કર્યો. આ રીતે રંગ ન ઉડાડતાં, તથા અપશબ્દો ન બોલતાં દિવસ પસાર થયો; જેથી બધાનાં મન રાજી

હતાં. કોઈને કલેશ થયો નહિ. રાત્રે દોહરા બોલી થોડી બથગબડી રમી ઘૂઘરી વહેંચી સર્વે મોડા ઘેર ગયા.

કાનજીના આવા બધાને સદ્ગસ્તે ચડાવવાના અને ખરાબપણામાંથી દૂર કરવાના ઉપકારમાં દરેક બાળક આવેલો હતો. બીજે દિવસે સવારે કાનજીને ઘેર જઈ તેને સાથે રાખી શિવલિંગે જઈ, આવા મિત્ર મળવા અને તેમના સાંખા આયુષને શાંતિથી ભોગવાવવા પ્રાર્થના કરવામાં આવી. પછી સર્વે છોકરાઓ પોતપોતાને ઘેર ગયા, અને તેમનાં માવતરો આગળ કાનજી અપશબ્દો બોલતો નથી અને અમને બોલવા દેતો નથી, એવાં વખાણ કરી કાનજીની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.

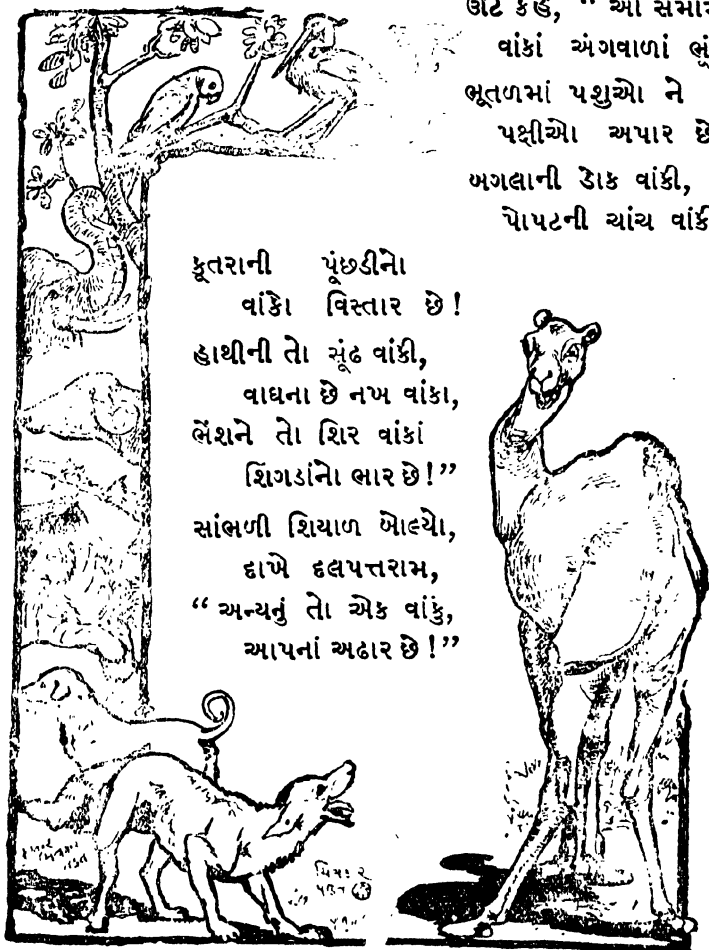
હુતાશનીને ગામડામાં હોળી પણ કહેવામાં આવે છે.

પાઠ ૩૬ 'આપનાં અઢાર છે !'

ઊંટ કહે, “ આ સમામાં
વાંકાં અંગવાળાં ભૂંડાં
ભૂતળમાં પશુઓ ને
પક્ષીઓ અપાર છે!
અગલાની ડોક વાંકી,
પોપટની ચાંચ વાંકી,

કૂતરાની પૂંછડીનો
વાંકો વિસ્તાર છે!
હાથીની તો સૂંઢ વાંકી,
વાઘના છે નખ વાંકા,
લેશને તો શિર વાંકાં
શિંગડાનો ભાર છે!”
સાંભળી શિયાળ બોલ્યો,
દાખે દલપત્તરામ,
“ અન્યનું તો એક વાંકું,
આપનાં અઢાર છે !”

પાઠ ૩૭

શાકભાજનાં નામો

કાનજી—આપુજી, આપ શાક લેવા બજારમાં જાઓ ત્યારે મને તેડી જાણે; માસ્તર સાહેબ શાકભાજનાં નામો નિશાળમાં લખાવવાના છે. કાનજી અને તેના આપુજી શાક લેવા બજારમાં આવ્યા. બજારમાં હારબંધ શાક વેચવાવાળા બેઠા હતા. દરેક વેચવાવાળાએ શણુનો કોથળો પાથરી તે ઉપર શાકભાજ સુંદર રીતે ગોઠવીને રાખ્યાં હતાં.

કાનજી—આપુજી, આનું નામ શું ?

આપુજી—જે, હું તને બધાં શાક ઓળખાવું. જે આ સાંભાં, ગોળ, કેટલાંક કાળા રંગનાં અને કેટલાંક

લીલાં રંગનાં દેખાય છે તે રીંગણાં છે. રીંગણાં સહેજ વળેલાં હોય છે. રીંગણાંની પાસે લીલાં અને લાલ મરચાં ગોઠવેલાં પડ્યાં છે. કેટલાંક મરચાં સાવ ઝીણાં પણ હોય છે. મરચાં ખાવામાં તીખાં લાગે છે. લાલ મરચાંની પેલી તરફ લાલ દડા જેવાં દેખાય છે તે ટામેટાં છે. તે ખાવાથી તંદુરસ્તી વધે છે.

આ તરફ જે ધૂળિયા રંગની ગાંઠો છે તે બટાટા છે. બટાટાની ઉપર જે એક કૂટ લાંબાં, ખાંચાવાળાં ને લીલા રંગનાં છે તે ઘિસોડાં છે. તેનું બીજું નામ તુરિયાં છે. ઘિસોડાંની બાજુમાં કરકરિયાવાળી છાલનું શાક છે તે કારેલાં છે. ઘિસોડાં લાંબાં અને કારેલાં ટૂંકાં છે. કારેલાંનું શાક કડવું થાય છે. તેની બાજુમાં તાંદળબની ભાજી છે. વેચવાવાળાની પછવાડે કેાખી અને કેાખીનાં ફૂલ પણ પડેલાં છે. આ શીંગો છે તે વાલપાપડી છે, ને વાલપાપડીની બાજુમાં વટાણાની શીંગો પણ છે. આટલાં શાકનાં નામ યાદ રાખજે.

આ લાલ રંગનો અને તેની બાજુમાં સફેદ ઢગલો દેખાય છે, તેનું નામ તો તને ખબર છે.

કાનજી—જી, આપુજી, તે તો ડુંગળી છે.

આપુજી—ખરાબર, જે આ કેાથમીર છે. તે દરેક શાકમાં શાકને વધાર્યા પછી નંખાય. ડુંગળીની બાજુમાં

તેને મળતી સફેદ દડી જેવું દેખાય છે તે લસણ છે.
કાનજીએ તે બધાં નામો તેમ જ બીજાં કેટલાંક નામો
ખૂબ યાદ કરીને લખ્યાં.

(૧) રીંગણાં	(૨) મરચાં	(૩) ટામેટાં
(૪) બટાટા	(૫) ઘિસોડાં	(૬) કારેલાં
(૭) ટીંડોરાં	(૮) કોબી	(૯) કોબીનાં ફૂલ
(૧૦) વાલપાપડી	(૧૧) વટાણા	(૧૨) ડુંગળી
(૧૩) લસણ	(૧૪) કોથમીર	(૧૫) ગલકાં
(૧૬) પતકાળું	(૧૭) કાકડી	(૧૮) ચોળા
(૧૯) તાંદળજની ભાજી	(૨૦) મેથીની ભાજી	
(૨૧) આદુ	(૨૨) હળદર	

શાળામાં માસ્તર સાહેબે શાકભાજીનાં નામો
લખવાની હરીફાઈ કરી તેમાં કાનજીનો નંબર પહેલો
આવ્યો.

પાઠ ૩૮

ફળોની ઓળખાણ

રામનગરની સીમમાં વાડીઓ છે, તેમાં નીચે પ્રમાણે ફળઝાડો વાવેલાં છે.

- (૧) પટેલની વાડીમાં ૧૦૦ પપૈયાનાં ઝાડ છે, તેમાં ખૂબ પપૈયાં થાય છે. ૨૦ દાડમનાં ઝાડ છે, તેમાં વરસમાં એક વાર દાડમ આવે છે. ૧૦ લીંબુનાં ઝાડ છે. તેમાં ખાટાં લીંબુ થાય છે, (૨) પટેલની વાડીની બાજુમાં બીજી એક વાડી છે, તેમાં વીસ કેળનાં ઝાડ છે. તેમાં એક ઝાડમાં કેળાંની એક મોટી લૂમ છે. તે લૂમમાં ૧૦૦ કેળાં છે. (૩) વીરા પટેલની વાડીમાં બે મોસંબીનાં ઝાડ છે. તેના ઉપરથી મીઠી મોસંબી ઊતરે છે. (૪) ખોડા પટેલની વાડીમાં બાર ગૂંદાનાં ઝાડ છે. તેમાં વરસમાં એક વાર ખૂબ ગૂંદાં બેસે છે. તે પાકે ત્યારે છોકરાંઓ ખાય છે. ગૂંદાંનું અથાણું પણ થાય છે. (૫) મૂળજી પટેલની વાડીમાં દશ આંબાનાં ઝાડ છે. તેમાં મીઠી કેરીઓ થાય છે. (૬) વસરામ પટેલની વાડીમાં બે સીતાફળી છે. તેમાં સીતાફળ થાય છે. (૭) કાળા પટેલની વાડીમાં એક મીઠાં બોરનું ઝાડ છે, અને બે નંબુડીનાં ઝાડ પણ છે. તેમાં બોર અને નંબુ થાય છે.

પપૈયાં:—પપૈયાનાં ઝાડમાં નર ઝાડમાં પપૈયાં બેસતાં નથી, તેમાં માત્ર નર ફૂલો થાય છે. નારી ઝાડમાં પપૈયાં બેસે છે. પપૈયાંનો આકાર લંબગોળ હોય છે. પપૈયાં કાચાં હોય ત્યારે ચાકુ વતી ચીરે કરવાથી તેમાંથી દૂધ જેવું પાણી ઝરે છે. પપૈયાં પાકે ત્યારે પીળાં થાય છે, અને તેની ચીરોમાં ગર્ભનો રંગ નારંગી રંગનો થાય છે.

કેળાં:—લીલી જાતનાં, લાલ જાતનાં, એલચી કેળાં, એમ ત્રણ જાતનાં કેળાં થાય છે. કેળાંની લૂમોમાં પચીસથી સો સુધી કેળાં બેસે છે.

નારંગી:—નારંગીનાં ફળ દડા જેવાં થાય છે. એની છાલ ઉખેડીએ તો અંદરથી રસથી ભરેલી પેશીઓ નીકળે છે.

દાડમ:—દાડમ પાકે ત્યારે પણ કઠણ હોય છે. દાડમની અંદર હજારો દાણા હોય છે. તે બહુ જ મીઠા લાગે છે. દાણા લાલ તેમ જ ઘોળા રંગના હોય છે. ભાવનગરી દાડમમાં દાણા ઘોળા હોય છે. બખાઈ (મસ્કતી) દાડમ ઉત્તમ ગણાય છે.

કેરી:—સર્વે ફળોનો રાજા કેરી છે. કેરીમાં એક ગોટલો થાય છે. કેટલીક કેરી રસ કાઢીને અને કેટલીક ચીરિયાં કરીને ખવાય છે. એમ બે પ્રકારે ખવાય છે. આફસ કેરી સૌથી મીઠી હોય છે.

જંબુ:—જંબુનાં ફળ નાનાં હોય છે. તેનાં ઝાડ
મોટાં હોય છે. વરસમાં એક વાર પૂરતાં જંબુ ખાવાથી
તે પેટના અવયવોને સ્વચ્છ કરે છે.

પાઠ ૩૯

તારલિયા

ચંદાનો નવલખ હાર,
ઝગમગ તારલિયા,
વેરાણો ધન અંધાર,
ઝગમગ તારલિયા.

શીદ રવડો દિવસ રાત ?—ઝગમગ
એક કહું મળની વાત,—ઝગમગ
ત્યાં છે અંધારું ઘોર,—ઝગમગ
અહીં અજવાળાનું જોર,—ઝગમગ
કરી રાખું કંઠે માળ,—ઝગમગ
શિર કલગી ઝાકઝમાળ,—ઝગમગ
છો ઊતરો લઈ આકાશ,—ઝગમગ
હું રાખીશ મારી પાસ,—ઝગમગ

—ત્રિભુવન વ્યાસ

પાઠ ૪૦

ચોખ્ખાઈ

રામનગર ગામમાં દર અઠવાડિયે એક વખત દાકતર સાહેબ ઘોડાગાડીમાં બેસી આવે છે. જ્યારે દાકતર સાહેબ આવે, ત્યારે દવાની પેટી સાથે લેતા આવે. જ્યારે દાકતર સાહેબ આસપાસનાં બીજાં ગામોમાં જાય, ત્યારે ઘણાં માંદાં માણસો દવા માટે આવે; પરંતુ રામનગરમાં કોઈ માંદું માણસ જોવામાં ન આવે. રામનગર ગામ ચોખ્ખું, રામનગર ગામની બજારો ચોખ્ખી, રામનગર ગામનાં ઘર અને આંગણાં ચોખ્ખાં, અને રામનગરનાં છોકરાં પણ ચોખ્ખાં. રામનગરની શાળામાં ભણતાં બધાં બાળકો દરરોજ સવારનાં નહાય અને પછી નિશાળે જાય.

રામનગરની બજાર દરરોજ વારાફરતી લોકો વાળી નાખે. જે કંઈ કચરો ભેળો થાય, તે ગાડામાં ભરી ગામ બહાર ખાતર માટે ખાડા કરેલા હોય ત્યાં લઈ જાય. બજાર કે શેરીમાં ઉકરડો કોઈ સ્થળે જોવામાં આવે જ નહિ.

દાકતર સાહેબ બીજાં ગામમાં જાય, ત્યારે રામનગરનો દાખલો આવે. ઘણા માણસો રામનગર જોવા આવે. રામનગરને પાદર પિયાવો છે. તે પિયાવામાં એક હવાડો છે. આ હવાડા દર સોમવારે લોકો સાફ

કરે, જેથી ગામના ધણુને ચોખ્ખું પાણી પીવા માટે મળે. ગામની સ્ત્રીઓ ગામને પિયાવે પાણી ભરે. પિયાવાની કૂંડીએ કોઈ કપડાં ધુએ જ નહિ. ગામને પાદર કેટલાંક સુંદર ઝાડો છે. દરેક ઝાડને ફરતા સુંદર ઓટાઓ બાંધેલા છે. ગામ દ્વરથી જેવું રણિયામણું લાગે, તેવું જ અંદરથી લાગે. ગામની નિશાળ ખૂબ ચોખ્ખી. દર અમાસે બધા લોકો સફાઈદિન ઊજવે. બધાં ઘરો અને આંગણાં એટલાં બધાં સ્વચ્છ રહે, કે કોઈ ઠેકાણે મચ્છર નહિ અને કોઈ ઠેકાણે માંકડ નહિ.

દાક્તર સાહેબ બે ચાર અઠવાડિયાં સુધી આવ્યા પણ કોઈ માંદું નહિ. કાનજી ને રામજી નિશાળે જતાં જતાં દાક્તર સાહેબ પાસે આવે અને બે હાથ જોડી પ્રણામ કરે. કાનજીનું શરીર ચોખ્ખું, દાંત ચોખ્ખા, અને નખ ચોખ્ખા જોઈ દાક્તર સાહેબ રાજી થાય અને મનમાં કહે, “ આવી રીતે જો બધાં ગામડાંઓ થઈ જાય, તો અમારો ખપ લોકોને ન પડે. ”

ગામના પટેલ દાક્તર સાહેબને મળે. કાં દાક્તર સાહેબ, દૂધ પીશો ? દાક્તર સાહેબ પટેલનું મન રાજી રાખવા થોડું દૂધ પી રામનગરની ચોખ્ખાઈનાં મનમાં વખાણુ કરી ઘોડાગાડીમાં બેસી બીજે ગામ ચાલ્યા જાય.
